

HANÁK PÉTER

Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században

Magyarország lakossága az 1787. évi népszámlálás szerint valamelyest meghaladta a 8 millió főt. A magyarság számát a statisztikusok csekély eltéréssel mintegy 3,2 millióra (40%) becsülték.¹ Ha ezt — a középkori etnogenezis során sokféle népelemből összeolvadt — *történeti etnikumot* vesszük kiindulási bázisnak, akkor a XIX. századot a magyarság népesedési fénykorának tekinthetjük. Az 1910. évi népszámlálás csaknem 10 millió (9,945 ezer) magyar anyanyelvűt mutatott ki. Ők a Horvát-Szlavónia nélküli országban már 54,4%-os abszolút többséget alkottak. Amíg az egész lakosság ötnegyed század alatt 176%-kal, a nem magyar népek állománya 71%-kal, a magyarságé 210%-kal nőtt. Ismeretes, hogy ez a népesedési arányeltolódás jelentős mértékben az újkori beolvadás: az *asszimiláció* eredménye volt. Helyénvaló itt e kifejezést fogalmilag is, történetileg is elhatárolni a középkori etnogenezis, illetve etnomutáció spontán, nem-tudatos, a közösségi lojalitást nem bolygató keveredési folyamataitól. Ezek alapjában véve a XVIII. században lezárultak. A nemzetté válás folyamán a más közösséghez is tartozó egyének, csoportok hovatartozási választását, majd később a kialakult nemzetbe való beolvadást — az új nemzeti közösséghez való lojalitást, a nyelv és a nemzet-tudat elfogadását is tartalmazó azonosulást — indokolt *asszimilációnak* nevezni, és a XVIII. század végétől kezdődő beolvadási folyamatra alkalmazni. Az asszimiláció a soknemzetiségű közép-kelet-európai régióban egyrészt az összekeverten élő nemzetek, másrészt a nemzeti politikai irányzatok közti viták, nacionalista konfliktusok közepette zajlott le. Az évszázados polémia óriási demográfiai, statisztikai tényanyagot hordott össze, de ez jócskán nélkülözi a nemzeti elfogultságtól mentes vonatkoztatási bázist, szelektálást és értékelést.

A régi vitairódalom nem tisztázta, és a forrásbázist sem rakta le annak tisztázásához, hogy mennyi volt a XIX. század folyamán asszimiláltak száma. A becslésnél, hiszen csupán erről lehet szó, kétféle módszert alkalmaztunk. Először megvizsgáltam az egyes nemzetiségek disszimilációs veszteségét. Az 1880 és 1910 közötti három évtizedben — erre rendelkezünk megbízható statisztikai

¹ A kiindulási alapul vett 1787. évi népszámlálás a nemzetiséget nem kérdezte. A nem-nemesek 1805. évi összeírása alapján Schwartner 3 millióra, a neves osztrák statisztikus Bisinger 3 millió 340 ezerre becsülte a magyarság számát. *J. C. Bisinger: General-Statistik des österreichischen Kaiserthumes. I. Theil. Wien—Triest, 1807. 37.* Kovács Alajos Fényes Elek 1830-as évekbeli — az egyházi schematizmusok alapján végzett — felméréseinek arányait az 1787. évi népszámlálásra vetítve 3 millió 122 ezer főben állapította meg a magyarság számát. *Kovács Alajos: Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnte óta. Bp. é. n. [1919] 8.* A tanulmány eredetileg *A magyar béketárgyalások. I. k. Bp. 1920* külügyminisztériumi hivatalos kiadvány II. jegyzék 8. melléklete volt (a továbbiakban: *Kovács, Magyarország népessége*). E források összevetése alapján fogadtam el a hozzávetőleges 3,2 milliós számot.

adatokkal — a nem magyar népekből valamivel több mint egy millió magyarosodott el.² Ehhez hozzáadva a magyarság negyedmilliónyi gyarapodását az 1870-es évtizedben, amikor a kolerajárvány miatt a természetes szaporodás elenyésző volt, a dualizmus négy évtizedére 1,25 milliót kapunk. A megelőző évszázad bevándorlásaira, a természetes és a tényleges szaporodás arányára vonatkozó adatok valószínűsítik azt a becslést, hogy legalább ugyanennyi lehetett az előző évtizedek asszimilációja is.³ Ez esetben ötnegyed század mérlege: két és fél milliónyi — vagy annál valamivel több — beolvadás a magyarságba.

A másik módszerrel azt vizsgáltam, mennyi lett volna a XVIII. század végén volt 3,2 millió magyarság száma 1910-re, ha csupán a természetes szaporodás gyarapította volna.⁴ Számításaim szerint a természetes szaporodás eredményeképpen a magyarság — levonva a kivándorlási veszteséget — az első világháború előtt 7—7,5 milliót tett volna. Ez a számítás is arra a végeredményre vezet, hogy 2,5—3 millióra tehetjük az asszimiláció révén nyert népességtöbbletet. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint hogy a természetes szaporodás összegétől nem sokkal maradt el az asszimiláltak száma, amely a világháború előtt a magyarság több mint negyedét, csaknem egyharmadát tette.

A tömeges asszimiláció releváns társadalmi, politikai és tudati következményekkel járt. Jelentőségét növelte, hogy szorosan összefüggött a migrációval (mind a bevándorlással, mind a nagyarányú belső vándorlással) és a múlt század derekától felgyorsuló szociális mobilitással. *Migráció, mobilitás, asszimiláció*: a kapitalizmus kialakulásának és folyamatos átalakulásának alapvető folyamatai. *Migráció, mobilitás, asszimiláció* — e korszakos folyamatok külön-külön, önmagukban is kevésbé, kölcsönös összefüggésükben pedig egyáltalán nem kerültek a társadalomtörténeti vizsgálódásaink látókörébe. E rövidrefogott előadásban a témakörnek csupán négy problémájára kívánom felhívni a figyelmet.

² Minden egyes nemzetiségnél kiszámítható, hogy a természetes szaporodás alapján mennyire nőtt volna az 1880 és 1910 közötti három évtizedben. Ebből kivonva a kivándorlási veszteséget, a kapott összeg és a tényleges szaporodás közötti különbség tekinthető *disszimilációs veszteségnek*. A módszerben és a számításban *Katus László*: Asszimiláció és nemzetiségi politika Magyarországon a dualizmus korában e. kéziratot tanulmányát követtem. A kézirat rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm a szerzőnek.

³ Kovács Alajos 3,8 millióra becsüli a XVIII—XIX. század folyamán bevándorolt különböző nemzetiségűek számát, s a bevándorlás zömét a XVIII. századra helyezi. *Kovács*, Magyarország népessége, 3—4. Mai demográfusok mintegy egymillióra becsülik a XVIII. századi bevándorlást. *Dávid Zoltán*: Az 1715—1720. évi összeírás, és *Acsády György*: Az 1784—85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népesség-nyilvántartások. Mindkét tanulmány megjelent: A történeti statisztika forrásai. Szerk. *Kovácsics József*. Bp. 1957. 164. ill. 224—234. Magyarország történeti demográfiája. Szerk. *Kovácsics József*. Bp. 1963. 148—151. A XIX. századi, főként német és zsidó bevándorlás alighanem ugyanilyen nagyságrendű lehetett. Nos, ha a bevándorlást is figyelembe vesszük, akkor az 1787. évi 5 milliónyi nemmagyar népesség disszimilációs vesztesége kb. 1,5—2 millió fő lehetett egy évszázad alatt. Már *Schwartner* is utal rá, hogy a XVIII. század folyamán szörványos elmagyarosodás 1789 után erősen felgyorsult. *Martin Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungern. 2. kiad. I. Theil. Buda, 1809. 120. A folyamatról *Fényes* is beszámol. *Fényes Élek*: Magyarország statisztikája. Pest, 1842—1843. I. k. 33—34.

⁴ Az 1787 és 1850 között 63 év alatt az ország népessége a bevándorlással együtt 3,5 millió fővel gyarapodott. A növekedés évi rátája valamivel meghaladja a 0,6‰-ot. A természetes szaporodás tehát ennél kisebb volt, 0,4—0,5‰ lehetett. Ezt a demográfusok becslései is valószínűsítik. Ha a magyarság természetes szaporodását 0,5‰-kal számítjuk, akkor 1787 és 1840 között 700 ezer, 1840 és 1870 között pedig 600 ezer, összesen 1,3 millió asszimilációs nyereséget kapunk. A nemzetiségek disszimilációs vesztesége felől közelítve még nagyobb arány mutatkozik. Ezt a számítást azonban a vázoltnál bizonytalanabbá teszi, hogy még felbecsülni is alig lehet az egyes nemzetiségek természetes szaporodási rátáját.

Polgárosodás és asszimiláció

Honnan, milyen népekből, milyen rétegekből jöttek az asszimilánsok tömegei? Ismeretes, hogy a fő tömeget a németek, a zsidók és a szlovákok adták. Az 1880 és 1910 közötti egy millió elmagyarosodóból 800 ezret e három elem adott.⁵ Az asszimilált németek száma meghaladta az egy, a szlovákoké a fél milliót, a zsidóké mintegy 700 ezer fő lehetett, vagyis az asszimilánsok egész tömegének is a 80%-a került ki közülük. Hogy miért éppen e három nép magyarosodott legerősebben, annak okait külön kell vizsgálnunk, mert mindegyiküknél lényeges sajátos motivumok is közrejátszottak.

A magyarországi németiség sohasem alkotott összefüggő, egységes nemzeti társadalmat. A bevándorlás korát, a megtelepedés formáját, a belső struktúrát és az ország társadalmában elfoglalt helyet illetően a németiség legalább három nagy csoportra oszlott. A városok un. „történelmi” német polgárságát — beleértve a szepességi cipszereket — már *hungarusként* érte a felvilágosodás és a nyelvi magyarosodás rákövetkező hulláma. Ez a polgárság, minthogy a magyar társadalomba tagozódott be és nem volt sem bázisa, sem utánpótlása a sváb népi tömbökből, a XIX. század első felétől gyorsan magyarosodott és vált más, később jött német elemek asszimilációjának közvetítőjévé. A Bánság, a Dél-dunántúl, a fővároskörnyék XVIII. században bevándorolt, jórészt paraszti tömbjei sokáig szívósan őrizték etnikai állagukat, de az elsőszülötti örökösödési rend következtében állandóvá vált az intergenerációs mobilitás: a fiúk egy része iskolába vagy iparba került, s ily módon előbb-utóbb beilleszkedett a magyar társadalomba.⁶ Az erdélyi szászok középkori privilégiumokkal körülbástyázott, rendi jellegű társadalma fokozatosan modern nemzeti kisebbséggé alakult át, nem olvadt bele a környező magyar vagy román népességbe, legfeljebb kisebb — elvándorolt — szárványai disszimiláltak.

A XVIII. század végétől nagy tömegben bevándorló zsidóságot eleve nem nemzeti, hanem vallási kötelék, kulturális hagyomány, a befogadó társadalmak elzárkózása és számos jogkorlátozása abroncsolta közösséggé. A vallási közösséghez való lojalitásuk *általában* nem állt ellentétben egy nemzeti közösséghez való hozzákapcsolódással, s ahol ellentétbe került, többnyire gyengébbnek bizonyult a nemzeti vonzerőnél, különösen a polgárosodás sodró áramában, amely lehetővé tette, sőt megkövetelte a befogadó társadalom nyelvének elsajátítását, és különösen a nacionalizmus diadalmas századában, amely szabaddá és vonzóvá tette az új nemzeti identitás elfogadását. A bevándorolt zsidóságnak a korszak végére mintegy háromnegyede vált nyelvében, kultúrájában az új közösséghez lojális magyarrá.⁷

⁵ Katus László számítása szerint a németek disszimilációs vesztesége 1880 és 1910 között 395 ezer, a szlovákoké 275 ezer, a románoké 30 ezer, a kárpátukránoké 10 ezer, a délszlávoké 80 ezer, az egyéb nemzetiségűeké 50 ezer, a zsidók elmagyarosodásának száma 190 ezer főt tett. *Katus, id. kézirat* tanulmánya.

⁶ A magyarországi asszimilációra összefoglaló munka *Ludwig Gogolak: Zum Problem der Assimilation in Ungarn in der Zeit von 1790—1918.* Südostdeutsches Archiv, 1966. — *Kösa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig.* Bp. 1937. — *Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön.* Bp. é. n. — *Herbert Sachse: Die Verluste des ungarländischen Deutschtums im Spiegel der Statistik.* Berlin. 1937.

⁷ A zsidóság asszimilációjára máig használható munka *Dr. Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története.* Bp. 1922. Részletesen foglalkozik a kérdéssel a *L. Randolph Braham* által szerkesztett *Hungarian Jewish Studies.* 1—2. k. New York, 1966—1969. A kötetben ld. *Ernö*

Amíg a hazai németsegnél és zsidóságnál elsősorban a nemzeti közösségi kapcsolatok hiánya vagy meggyengülése, a szlovákoknál főként gazdasági tényező: a mostoha természeti viszonyok között korán jelentkező relatív túlnépesedés, következésképpen a központi területekre irányuló elvándorlás és az erős szociális mobilitás ösztönözte az asszimilációt, amelyet egyébként az évszázados együttélés spontán keveredésének hagyománya — gyakran a kétnyelvűség — is könnyített, és a vallási válaszfalak sem akadályoztak, mint az ortodox románoknál vagy szerbeknél.⁸

Dehát német városi polgárok, szlovákok évszázadok óta éltek együtt magyarokkal, anélkül hogy asszimilálódtak volna, és a XIX. század elején a százezer főt meghaladó zsidóság magyarosodása is csak a reformkorban kezdődött. Érdeemes megfigyelni, hogy mindhárom esetben az asszimiláció nem csupán sajátos tényezőkkel, a nemzeti közösség hiányával vagy gyengeségével, a csonka társadalomszerkezettel függött össze, hanem az egyidejű és egyetemes gazdasági-társadalmi átalakulással. A gazdasági tényezők a kapitalizmus — árutermelés — polgárosodás — városiasodás egymást tételező folyamatában helyezhetők el. Minthogy a kapitalizmus formabontó áramlása a peremvidékek felől a főváros és a középső, termékeny, az árutermelésbe előbb és erősebben bekapcsolt alföldi és dunántúli — tehát túlnyomóan magyarul — területek felé irányult, a spontán migráció folyamán a szlovák és más, kisebb népcsoportok könnyebben olvadtak bele a gazdaságilag fejlettebb területek magyarságába. Ismeretes, hogy a zsidóság integrációjában kifejezetten a hazai kapitalizmus, nevezetesen a mezőgazdasági árutermelés fellendülése játszott elindító és eldöntő szerepet. Megtelepedésük az árutermelés útvonalait, a Duna vonalát követte, vagy a dunántúli uradalmak forgalmi központjai felé irányult.⁹

A modern árutermelés és városiasodás, illetve a városiasodás és magyarosodás közötti szoros korrelációra a számos példa közül Újpestét emelném ki. Az 1830-as évek elején a megyeri határban megjelenő szőlősgazdák 80%-a pestkörnyéki sváb telepes, őket követi néhány zsidó kereskedő. Az 1841-ben alakult község 90%-a nem magyar, túlnyomóan német nyelvű. 70 év múlva a várossá nőtt település 55 ezer lakójának 90%-a magyar, mindössze 3 ezer német, másfél ezer szlovák és cseh maradt.¹⁰ A példa jól mutatja, hogy a magyarosodás kohói a városok voltak. Fényes Elek 1839-ben a 126 város lakosságának csaknem a felét, 47%-át találta magyarnak, — és ez már meghaladta az országos, illetve a fél évszázad előtti városi arányt. Hét évtized múlva ugyanebben a 126 városban 70%-ra emelkedett a magyarság aránya.¹¹ Az elmagyarosodási folyamat megoldulása a dualizmus korában következett be, amelynek végére a városi lakos-

László: Hungarian Jewry: Settlement and Demography, 1735—38 to 1910, *Nathaniel Katzburg: Hungarian Jewry in Modern Times, Political and Social Aspects.* — Újabb alapos tanulmány *George Barany: „Magyar Jew or Jewish Magyar”?* (To the Question of Jewish Assimilation in Hungary). *Canadian-American Slavic Studies.* VIII. 1. 1974.

⁸ Gogolák id. tanulmányán kívül ld. Kovács, Magyarország népessége, 3—5. — *Kőrösi József:* Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint. Bp. 1882. — *Thirring Gusztáv:* Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. 1. k. Bp. 1923. 264—284, 294—296, 306, 315.

⁹ *Fényes Elek:* Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I—VI. k. Pest, 1836—1840 munka alapján összeállította *Venetianer,* i. m. 104—114. — *Ernö László,* i. m. *Hungarian Jewish Studies,* 1. k. 66—134.

¹⁰ *Dr. Ugró Gyula:* Újpest 1831—1930. Bp. 1932. 9—11, 170—171.

¹¹ *Kovács,* Magyarország népessége, 17.

ság 77⁰/₀-a, ezen belül a törvényhatósági joguak 80⁰/₀-a vallotta magát magyarnak.¹² Az utóbbiak népesedési mérlegén döntő súllyal Közép-Európa egykoron legtarkább etnikumú városának, Budapestnek a gyors magyarosodása esik latba. Budapest a polgárosodás — városiasodás — asszimiláció szoros összefüggésének klasszikus példája.

A XVIII. századvég Pest-Budájának 50 ezer lakójából csak egyötödöt tettek a magyarok, mintegy háromnegyede német polgár volt.¹³ A pesti kereskedő testület tagjainak 70⁰/₀-a — s éppen a legvagyonosabbak — az ortodox vallású „görögök” (cincárok) és szerbek közül került ki.¹⁴ A múlt század derekára a város megháromszorozódik. A 150 ezer főnyi lakosság nagyobb fele, 56⁰/₀-a ugyan még mindig német, illetve német anyanyelvű, de a magyarság már megközelíti a harmadot. A rohamos és tömeges felolvadás a kiegyezés után következik be. Hat évtized alatt, amíg a város egésze öt- és félszeresére, a magyarság száma kerek 700 ezer fővel gyarapodva tizenháromszorosára nő, a más nemzetiségűeké mindössze 25 ezer fővel növekszik, vagyis abszolút számokban jóformán stagnál, arányuk pedig a Bach-korszakbeli kétharmadról 14⁰/₀-ra zuhan.¹⁵ A szlovákság elmagyarosodására jellemző, hogy az egész korszakon át folyamatos, nagytömegű bevándorlás ellenére, 1910-ben csupán 2.400 szlovák, a fővárosi szlovákság 12⁰/₀-a helybeli születésű, vagyis másodgenerációban is megőrizte nemzetiségét. Hasonló arányú a fővárosi németség elmagyarosodása. A százezres nagyságrendű bevándorlás ellenére 1910-ben csupán 22 ezer fő, a budapesti németség egynegyede a helybeli születésű.¹⁶ S aztán a magyarosodási számvetés mutatós végeredménye: a világháború előtti 900 ezer lakos 86⁰/₀-a magyar, és gyakorlatilag az egész főváros beszél magyarul.

Az iparosodás és asszimiláció szoros korrelációjára szemléletes például szolgálnak a főváros környéki települések. Amíg a zömmel agrárjellegű német községek a második világháborúig megőrizték anyanyelvüket, legfeljebb a fiatal nemzedék jutott el a kétnyelvűség fokára, addig az ipari települések még a fő-

¹² Uo. 16. Kovács a városiasodást a magyarosodás fő tényezői között említi. Ezt a tényt már Fényes, majd a következő nemzedék kiváló statisztikusa, *Keleti Károly* is megállapította az „A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján” c. értekezésében. Bp. 1882. Ebben 143 szabad királyi és rendezett tanácsú város adatait elemezve mutatja ki, hogy magyar anyanyelvű a lakosságuk 62⁰/₀-a. A r. katolikusok közül 53, az izraeliták közül 56⁰/₀ vallotta ekkor magát magyarnak. 20—23. A városok, elsősorban Budapest és az iparosodás magyarosító szerepét a német nacionalista szerzők is megállapították. Vö. *Sachse*: i. m. 25—26. — Pozitív értelemben emeli ki a városok magyarító szerepét *Pukánszky*: a folyamat a nagy dunántúli agrárforgalmi és iparos centrumokban, Győrött, Pécsen, Székesfehérváron a XIX. század első felében félig még spontán zajlott le, a nyugati és északi városoké már tudatosabb volt és későbbi. I. m. 45.

¹³ *Kőrösi József*: Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint. Bp. 1882. 7—9, 12—13. — *Kósa*: i. m. 5—8, 62—64.

¹⁴ A pesti kereskedők 240 éves testülete. Statisztikai Értesítő. 1939. jún. 116. A túlnyomóan német katolikusok már ekkor a vaskereskedésben, a fűszerekek és a vendéglősök között voltak a legerősebbek.

¹⁵ Amíg Buda nagyjából német, Pest a török kiűzéséig magyar többségű város volt, csak a XVIII. században indult meg gyors és erős német, továbbá szerb és görög bevándorlás. *Horváth Gy.*: Pest város XVII. és XVIII. századi magyar lakossága. Történetírás, 1937. 271—276, 412—417. — *Szigethy Endre*: Buda és Pest visszahódítása a magyarság számára. Napkelet, 1936. 666—672. — *Kőrösi József*: Pestváros magyarsága 1688-ban. Pestvárosi Statisztikai Évkönyv. 1783. 350. — A magyarosodás pontos adataira ld. Budapest fél évszázados fejlődése 1873—1923. Bp. 1925. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei (a továbbiakban Bp. St. Közl.) 53. sz. 56*—59*. *Thirring Gusztáv*: i. m. 266—270.

¹⁶ *Thirring*: i. m. 284—285.

városnál is gyorsabban magyarosodtak. Ezekben a magyarság száma az első világháború előtti három évtizedben 17 ezerről csaknem 200 ezerre (46⁰/₀-ról 88⁰/₀-ra) nőtt.¹⁷ Ebben a roppant gyors folyamatban, igaz, nagy szerepet játszott a magyar vidékekről áramló bevándorlás, továbbá a főváros erős politikai és művelődési befolyása, de éppen az a tény, hogy *ide* irányult az elvándorlás és hogy ezek az ipari peremkerületek voltak a legfogékonyabbak a fővárosból kisugárzó művelődésre és nemzeti eszmére, az jól mutatja az iparosodó lakosság asszimilációs készségét.

A felsorolt adatok talán elégségesek első tételünk alátámasztására: *az újkori asszimiláció a polgárosodás gazdasági alapfolyamatainak, a nemzeti — illetve országos — piac kialakulásának, a piacot átfogó kereskedelmi, közlekedési és hitel-szervezeti hálózat funkcionálásának, az iparosodásnak és a városiasodásnak volt közvetlen következménye.*

Példánkban a bizonyítás fő anyaga és módszere statisztikai jellegű volt. Adataink kritikai mérlegelése azonban arra figyelmeztet, hogy a „statisztikai” magyarság mögött a magyarosodás különböző fokozatai és típusai rejlenek. Tipizálás előtt néhány tipikus esetet. A már említett görög kereskedők a XVIII. század elején tűnnek fel, és virágzó tranzit-kereskedelmet építenek ki Magyarországra és a török levante között. Eleinte itt csak telepeik vannak, otthonuk, családjuk és vagyonuk székhelye Macedónia, Görögország. Az 1730-as évektől a vagyonkivitel megakadályozása végett megtelepedésre szorítják őket. Mária Terézia alatt a vagyonosabbak meg is települnek, földet (Sina, Nákó, a román Mocsonyi család), vagy pesti telket, házat, „udvart” vesznek. Szerb és német polgárokkal együtt ők építik ki a belváros központját (a Haris, a Sacellari, a Takátsy, a Vrányi, a Voraros stb. család). Ez a megtelepedett generáció már két vagy háromnyelvű, magyarul és németül is beszél, és akik 1829 (Görögország felszabadulása) után nem térnek vissza, hanem végleg ittmaradnak, azok gyorsan elmagyarosodnak. Egy részük kereskedőként, mások földbirtokosként beolvadtak a városi polgárságba, illetve a nemességbe.¹⁸

A másik példánk ismét Újpest. Az első telepesek nagy része még vándormadár. Az 1840-es években nagy a fluktuáció a háztulajdonosok között éppúgy, mint a lakók: a „szellérek” között.¹⁹ A korán kibontakozó iparosodás már az 1860-as években nagy számmal vonzza a munkásokat, a technikusokat, a vállalkozókat (felbukkannak az alvilág hirhedt alakjai is) a fővárosból és a Monarchia minden tájáról. Szélhámosok, bicskások, kóbor népség, „csomó szerencsevadász” — jegyzi fel az egyik kortárs. „Ez képe és tükre egy amerikai szabados státusnak, amelyben minden van — csak rend nincs.”²⁰ A kiegyezés évében nagyközséggé avanszáló telepen lassan, két évtized alatt szilárdul meg a rend, a modern ipari munka és iparváros rendje. Újpest ekkor még kétnyelvű. Otthon, a műhelyben, a boltban gyakran a német szó járja, de a közélet, a sajtó, a kultúra — és a fiatal nemzedék — nyelve már magyar. Az 50. évfordulón a bőrgyáros Wolfner-család hazafias és városfejlesztő buzgalmát méltatják. Az elmagyarosodó má-

¹⁷ Uo. 324—328.

¹⁸ *Schwartner*: i. m. I. k. 138—139. — *Fényes*: Magyarország statistikája, I. k. 79. — *Kósa*, i. m. 66—74. — *Pásztor Mihály*: A százötven éves Lipótváros. Bp. é. n. [1940] Bp. St. Közl. 93. k. IV. sz. 59—61, 68.

¹⁹ *Ugró*: i. m. 21—30.

²⁰ *Idézi Kubinyi András*: Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. k. Budapest, 1956. 292.

sodik nemzedék már függetlenségi érzelmű, a „majdnem kivétel nélkül iparral foglalkozó polgárok” elsőik között választják diszpolgárrá Kossuthot, a nemzeti iparosodás előharcosát.²¹

Általánosítva azt mondhatjuk, hogy az asszimiláció első foka a *megtelepedés és alkalmazkodás*. Az asszimiláns egyelőre csak új otthont választ, de még nem döntötte el, hogy csak lakóhely (telephely) lesz-e az, vagy új közösség — új haza. Valamilyen fokon megtanulja a befogadók nyelvét, alkalmazkodik szokásaikhoz, de az eredeti közösség nyelve és tradíciója a domináns. A második szakaszt a *kettős kötődés* jellemzi. Az asszimiláns kétnyelvűvé válik, mindkét közösségéhez lojális és a kettős kötődés harmonizálására törekszik. Konfliktushelyzetben többnyire az államhatalmi-politikai befolyásolás, az egzisztenciális érdek dönt.

A dualizmus korában jelentős tömegek éltek a *kettős kötődés* szakaszában, az asszimiláció e közbülső állapotában. Az arányokat megközelítően jelzi, hogy több mint fél millióra rúgott az 1918 végén alakult új szomszéd államokban a magyarságtól disszimiláltak, illetve az eredeti nemzeti közösséghez „reasszimiláltak” száma.²² És ebben nem egyszerűen az új uralomhoz való idomulás, a „renegátság” játszotta a vezérmotívumot. Az első világháború előtti években 1,2 millió magyar beszélt németül, 550 ezer szlovákul, 400 ezer románul, és közöttük szép számmal lehettek a kétnyelvűek, amint a magyarul tudó nemzetiségiek: a 750 ezer (40%) német, a 410 ezer (21%) szlovák és a 370 ezer (13%) román között is. Vagy például a zsidó magyarok nagyobb része, 400 ezer fő beszélt németül (ez még szinte magától értetődő), de 66 ezren a szlovákot, 53 ezren a román, 16 ezren a szerb-horvátot vallották második nyelvüknek. A másik oldalról tekintve: a nem magyar anyanyelvű zsidók fele, 100 ezer fő tudott magyarul is.²³ Nyilvánvaló, hogy e statisztikai kategóriák ismét a kétnyelvűek, a potenciálisan bármelyik irányban kötődhetők — vagy az asszimiláció alacsonyabb fokán megrekedtek — valóságos társadalmi csoportjait is magukban foglalják.

A harmadik és végső szakasz, amelynek azonban ugyancsak több stációja, árnyalata figyelhető meg: a *beolvadás*. A beolvadtak a befogadó nemzet anyanyelvén, kultúráján nevelkedtek, gondolkodásban és érzelemben elmagyarosodtak. Eltekintve most a túlbuzgó neofita típusától, az elmagyarosodottak nagy része még sokáig, olykor nemzedékeken keresztül őrzi a régi közösség emlékét, a régi lojalitás erősebb-lazább kötelekeit, sőt az asszimilációs folyamat megzavarása esetén az utódgenerációkban is előfordulhat regresszió vagy megindulhat disszimiláció. „Normális” körülmények között azonban a folyamat a teljes beolvadás felé tendál, a régi közösséghez fűződő lojalitás mindinkább érzelmi rokonszenvvé halványul.

Az asszimiláció egymást követő szakaszai különleges körülmények között lejátszódhatnak egyetlen generáció életében is. A tipizálási kísérlet mögött rejtlő konkrét történelmi tapasztalat azonban azt a véleményt erősíti, hogy indokolt a tömeges asszimilációt a polgárosodáshoz kapcsolódó, *többgenerációs folyamatnak* felfogni, amelyet az állam és a vezető rétegek ösztönözhetnek, valamelyest gyorsíthatnak, de erőszakos beavatkozással inkább megzavarnak. Adataink azt mu-

²¹ Ugró: i. m. 43 skk., Wolfnera 60, a Kossuth-kultuszra 61–62. Az idézet: *II unák Péter—Hanák Katalin: A Magyar Pamatipar története 1887–1932*. Bp. 1934. 11.

²² A becslésre ld. a 71–77. jegyzetben idézett forrásokat és számításokat.

²³ A Magyar Szent Korona országának 1910. évi népszámlálása. 5. rész. Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban MSt. Közl.) Új sorozat. 61. k. adatai alapján.

tatják, hogy a XIX. századi Magyarországon is lényegében véve *természetes* beolvadásról, nem erőszakos elnemzetlenítésről volt szó. A dualizmus kori kormányok ilyen törekvései csekély maradandó eredménnyel jártak.

Az asszimiláció társadalmi motivációja

Bármennyire nyilvánvaló is, hogy a tőkés nemzeti piac kialakulása az egységes nemzeti nyelv elterjedésének és a polgári nemzethez való asszimilációnak hathatós ösztönzője, mégis egyszerűsítés lenne ezt a komplex folyamatot kizárólag és közvetlenül a polgárosodás gazdasági alaptendenciáiból levezetni. Ha ezek voltak volna az egyedüli meghatározó tényezők, akkor nehéz lenne megérteni, miért olvadt bele a hazai németiség zöme a nála kevésbé polgárosult magyar társadalomba, miért igyekezett a nemesi középosztályhoz idomulni, miért nem maradt meg a fejlettebb, kulturáltabb német, illetve osztrák-német polgárság telepésének, távoli szigetének, mint Közép- és Kelet-Európa számos vidékén. Ugyancsak nehéz lenne megérteni, hogy miért magyarosodott el olyan gyors ütemben, a XIX. század második negyedétől kezdve a zsidóság, amelyet a nyelv közössége és üzleti kapcsolatok szálai a hazai és az ausztriai (bécsi) németekhez is kötöttek. A tőkés gazdaság csak alapja és kerete, de önmagában nem elégséges feltétele az asszimilációnak, amelyet szociális, politikai és szociálpszichológiai tényezők is befolyásolnak.

Prága, Brünn, néhány lengyel város, vagy Fiume, Trieszt, a dalmát tengerpart rá a példa, hogy a nemzeti többséghez való asszimiláció fejlett polgári viszonyok között is nagyon vontatott vagy eredménytelen, ha nem jár társadalmi emelkedéssel. A beolvadást társadalmi értelemben éppenséggel az emelkedés, a hagyományos uralkodó osztályba vagy a nemzeti „középosztályba” való befogadtatás vágya sarkallja. Ez magyarazza számos meggazdagodott német — főleg szepességi cipser és kisebb mértékben szlovák, román, görög, szerb — polgárcsalád nemesítését és ezáltal *hungarus*-szá válását, majd teljes elmagyarosodását, ez motiválja sok német városi család sarjainak a magyar értelmiséggel rokon sorú honoráciorra válását és összeolvadását a XVIII. századtól kezdve. A feudális viszonyok között azonban ez a fajta „asszimiláció” egyedi eset, egyéni kiemelkedés volt, nem a polgári bázis szélesítésének, hanem a nemesség természetes utánpótlásának funkcióját töltötte be. Megváltozott a helyzet, amikor a fellendülő árutermelés hatására a magyar birtokos nemesség is a polgárosodás útjára, értelmiségi elemei pedig polgári pályára léptek. A nemesi „középosztály” most már nemcsak egyedi esetekben fogadta el, hanem társadalmi méretekben is elvárta és ösztönözte a más etnikumú vagy vallású népcsoportok nemzeti és az egyenrangú rétegek szociális asszimilációját. Minthogy a magyar középnemesség a hozzákapcsolódó nemesi és honorációr értelmiséggel együtt — a lengyelhez hasonlíthatóan — szémszerűen is kiterjedt, társadalmilag és politikailag is befolyásos erő volt, s az új, polgári formáció „középosztályának” is vezető ereje, a *történelmi magyarság* megtestesítője maradt, az asszimiláció társadalmi rangemelkedéssel, presztizsenövekedéssel állt szoros kölcsönkapcsolatban. Amint a rendi társadalom nemesi, úgy a tőkés korszak polgári és kispolgári mentalitásában a magyarrá válás úri rangot jelentett, az „úr” fogalom pedig a magyarsággal azonosult.²⁴ (Hasonló jelenséggel találkozhatunk a lengyel területeken is.)

²⁴ Kása: i. m. 267–272. — *Ferző (Ájai L'ácl)*: Utazás Fesztől Erdjestre 1843–1907. Bp. 1908. 311. — Puhánszky, i. m. 21–22, 92–96. — *Sachs*: i. m. 32.

Herczeg Ferenc írja *Emlékezései*-ben: a Délvidéken azt tartották, „hogy az ember csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarnak kell lennie, ha a vagyonához méltó életet akar élni”. Ezt a normát Herczeg saját szentenciájával toldja meg: „a kapás ember lehet sváb vagy tót, kultúremler azonban Magyarországon csak magyar lehet”.²⁵ Német polgárok gyakran bizonygatták: attól, hogy németül beszélnek, még nem parasztok. Az úr — magyar identifikáció fontos, de nem egyedüli szociálpszichológiai ösztönző volt. Ehhez a reformkorban a szabadságeszme, a *liberalizmus* hitvallása is hozzárendelődött.

A romantikus szabadságeszmének a felvilágosult-rationális liberalizmussal való sajátosan magyar vetülete különösen a hazai német és zsidó polgárságot vonzotta. Számukra a jofenista állampatriotizmus, amely a hazát a közösség üdvével, a közjóval azonosította, elvontan racionális, a társadalmi gyakorlatban kevésbé hasznosítható, érzelmileg nehezen átélhető fogalom volt.²⁶ Az „über-nationale Gemeinwohl” nem lehetett a közösségi identitás kötőanyaga. A magyar nemesség által vezetett nemzeti mozgalom egyszerre kínálta a szabadságot, a rendi válaszfalak ledöntését, a társadalmi emelkedést és a nemzethez való érzelmi azonosulás kötelékét: a liberális evolúciót és a romantikus lobogást. Mindehhez még a magyar reformmozgalom a bécsivel vetekedő műveltséget, európai látóköri kultúrát is kínálta az asszimilánsnak. Érthető, hogy a *Pesti Hírlap* Pestje jobban vonzott, mint Ferenc vagy Ferdinánd császár biedermeier nyárspolgáriassággal enyhített rendőri abszolutizmusa, hogy Katona robbanó Bánkja jobban izsított, mint Grillparzer meditaló hőse, hogy Lenau németül is a magyar szabadságról írt, hogy Liszt Magyarországot *választotta* hazájának. „Ez Magyarország. . . ez az én hazám. És én is . . . ehhez az ősi, erős fajhoz tartozom, én is fia vagyok ennek az őserőtől duzzadó, zabolátlan nemzetnek, amely jobb sorsra van kiszemelve” — írta az 1838. évi árvíz idején egyik barátjának.²⁷

Bizonyára nemcsak a tőkefelhalmozás kecsgetető lehetőségei vonzották a magyarsághoz az első pesti bankot, malmot, vasutat alapító és finanszírozó Ullmann Mórt és tevékeny — utóbb Szitányira magyarosított — családját. Nem csupán a tőkés versenyharcban szerezhető előny csábította Kossuth küzdőtársául a *Védegyletbe* Goldberger Sámuel és Spitzer Gerzont,²⁸ hanem a magyar reformmozgalom szabadságeszménye — az egyéni érdekekkel összezsenedülő új közösségi élmény vonzereje — is nyomósan közrejátszhatott abban, hogy nemrég elmagyarosodott zsidó kereskedők, gyárosok, írók, tudósok, rabbik a magyar nemzetet, a reformmozgalmat és 1848-at választották és vállalták.²⁹ Érthető, hogy a zsidóság szívesebben követte a jogkiterjesztő liberális nemest, mint a jogkorlátozó konzervatív céhpolgárt. Ezt a rendi elzárkózást nem lehet valaminő hagyományos antiszemitizmusból levezetni. A magyar őshonos éppoly ellenséges érülettel ki-rekesztené a beletépülő németet, az ügyes görög, szerb üzletembert vagy a

²⁵ Idézi Pukánszky, i. m. 97.

²⁶ Uo. 18–24, 34–37 skk.

²⁷ Uo. 50.

²⁸ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítására és nemzeti jellegére ld. *Pólya Jakab*: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története. Bp. 1892. A II. kötet, Bp. 1915, amelyet Hegedüs Loránt írt, első fejezete és a centennáriumba kiadott kötet: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története 1841–1941. Bp. 1941 első két fejezete ugyancsak visszatekint az alapításra, az Ullmann-család szerepére. — Spitzer Gerzson és Goldberger Sámuel hazafias politikai működésére *Hanak Péter—Hanak Katalin*: i. m. 32, illetve *Jenei Károly—Gáspár Ferenc—Sipos Péter*: A Pamutnyomóipari Vállalat Goldherger Textilnyomógyárának története 1784-től. Bp. 1970. 4–5.

²⁹ *Venetianer*: i. m. 115 skk, 139–144, 154–162, 187–204. — *Barany*: i. m. 9–12.

zsidó kereskedőt, amint valamennyiüket biblikus hévvel kárhoztatja a XVIII—XIX. századforduló maradi nemese: „Valami zsidó, örmény, rác és német pénzfosztó, vérszopó uzsora és fősvénység lehet a magyar világon, annak a lángja mind itt vagyon Pesten.”³⁰

1790-től 1848-ig a kisebb-nagyobb városi mozgalmak, a zavargások, a politikai és jogviták tömege bizonyítja, hogy a megye vagy a földesúr — nem is beszélve az országgyűlési ellenzék népszerű vezetőiről — megértőbb, humánusabb és liberálisabb volt, mint a privilégiumait féltő városi — pesti, pozsonyi, győri — polgár. „A polgárság némely osztályai — állapította meg Horváth Mihály — szűkkeblűbbek voltak a nemesség felvilágosodott osztályainál, s míg magok nagy örömmel léptek be azon jogok gyakorlatába, melyeket előbb a nemesség kizárólag élvezett: azokat az elnyomott zsidósággal nem akarták megosztani.”³¹

Es itt rátérhetünk témánk második tételére, amely módosítja, konkretizálja az elsőt. *Ha az asszimiláció általában a polgárosodás, a magyarországi pedig a hazai sajátos polgárosodás függvénye, akkor az is áll, hogy az asszimiláció alapkarakterét nem a gyenge, zömmel konzervatív rendi szellemmel eltöltött városi (német) polgárság, hanem a polgárosodás liberális középnemesség határozta meg.*

E konkretizáló-módosító tétel az előző tipizálás továbbgondolását kívánja meg. Fentebb az asszimiláció fokozatairól, *fokozati típusairól* szoltunk. Itt indokoltnak látszik ezt a fokozati tipológiát egy történeti-társadalmival kiegészíteni. Nyilvánvaló, hogy az asszimiláció iránya, társadalmi jellege és intenzitása nagy mértékben a befogadó nemzet jellegadó vezető rétegétől — uralkodó és középosztályától —, általában: a történelmi korszaktól függ. Ezen az alapon megkülönböztethetjük a reformkori, a kiegyezés korabeli és a századeleji asszimilációt.

A reformkori gyors és intenzív asszimiláció támasza és talpköve a *bene possessionatus* középnemes volt: a korszerűsítő gazda, a liberális politikus és európeér líterátor. A tekintélyes középnemes azonban közvetlenül és rendszeresen keveset érintkezett a városi polgárral, a görög vagy zsidó kereskedővel, a német hivatalnokkal, a szlovák iparossal. Távól élt tőlük és fölöttük állt, tehát ideáltípus maradhatott, akinek az eszményeit, asszimiláló hatását a nemesi értelmiség, a vele rokon magyar hivatalnokság és mindenekelőtt az iskola — így pl. a pesti piarista gimnázium, a jogakadémiák, a kollégiumok, illetve a diákok, a jogászok és a protestáns papság, aztán növekvő mértékben a Pestről szétsugárzó irodalom, a színház és a sajtó közvetítette és hatványozta.³² Hamarosan az asszimiláltak első öntudatos-hazafias csoportjai is vállalták a közvetítés misszióját. A pestbudai polgárok a Bach-korszakban hivatalba ültetett német és cseh tisztviselők meghonosításában, az irodalmi klubokban és kávéházakban szerveződött elvbaráti körök pedig a modern nemzeti sajtó megteremtésében és az irodalom művelésében szereztek érdemeket.³³

³⁰ Révai Miklós szavait idézi *Kósa*: i. m. 94. Ugyanő számos példát említ a polgárság szűkkeblűségére. Venetianer kifejezetten azt domborítja ki, hogy a nemesség, a megye volt a liberálisabb, mint a városi célpolgár. Vö. *Venetianer*: i. m. 134, 135—147, 164, 166—169.

³¹ *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történetéből. 1823-tól 1848-ig. 3. kiad. Bp., 1886. III. k. 461—462. Ugyanerre ld. még II. k. 468.

³² *Kósa*: i. m. a magyarosítás élesztőinek a hivatalokat, a bíróságokat, a társadalmi egyesületeket, az iskolát, az irodalmat és a színházat tekinti. *Porzó (Ágai Adolf)* szintén az irodalom és a színház, a városba költözött nemesség és a diákság, vidéken a református és evangélikus papok szerepét emeli ki, 304—311. *Pukánszky* első helyre a magyar liberalizmus és az irodalom vonzerejét állítja. i. m. 63 skk.

³³ *Farkas Gyula*: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban (1867—1914). Bp. é. n. (1938). 32—33.

A közvetítő funkciót világosan mutatja, hogy az újságírásban és szerkesztésben, a politikai vezérek „sajtófőnöki” tisztjében (Falk Miksa, Rákosi Jenő, Ágai Adolf, Horn Ede, Helfy Ignác stb.), a magyar politika külföldi népszerűsítésében és a nyugati kultúra magyarországi terjesztésében kezdettől fontos szerepet játszottak az elmagyarosodott — de kétnyelvű — német és zsidó értelmiségiek. Az abszolutizmus idején ők csoportosultak magyar íróbarátaikkal együtt és egyetértésben előbb az *Arany Ökörben*, utóbb, az 1860-as évektől a pesti *Café Richelieu* rangjára pályázó *Kávéforrásban*. Az itt tanyázó írók és újságírók — Rákosi Jenő, Ágai Adolf, Dóczi Lajos, Toldy István, Bereczik Árpád, Tóth Kálmán, Kaas Ivor — köre a kiegyezés időszakában a politikai és nyelvi magyarosítás élharcosává vált.³⁴ A történelmi korszakforduló persze megváltoztatta a példaképpül szolgáló nemesi vezető réteg szociális arculatát, politikai gondolkodását, és ez a gyorsan gyarapodó polgári rétegek asszimilációjában is tükröződött.

Külön kérdés, amelyet eddig, tudtommal, nem vizsgáltunk, hogy milyen jellegadó rétegekhez, típusokhoz asszimilálódott a jelentős számú nem magyar munkásság. A kutatás mai állása hipotézisek felállítását sem teszi lehetővé, inkább csak néhány nyomot jelölhetünk meg, amelyen alkalmasint érdemes elindulni. A korai mozgalmak lefolyása arra enged következtetni, hogy a céhlegények és az ipari munkások első nemzedéke a kismesterek, a céhpolgárok példáját követte; nagyobb városokban, ha kereste velük a kapcsolatot, hatott rájuk a magyar diákság is. Az asszimilációt tehát a kispolgárság és a szegény értelmiség közvetítette. Étekintetben, úgy látszik, a kiegyezés utáni évtizedben következett be gyökeres változás. A más nemzetiségű ipari munkásság magyarosodása jórészt a politikai és társadalmi környezet, a gyár, az iskola, a sajtó, a mozgalom és nem utolsósorban a magyar vidéki és városi iparosokból vagy fiaikból lett szakmunkások hatására haladt előre. A szakmunkásság zöme azonban nem az „úri középosztályhoz”, nem a kispolgársághoz idomult, hanem önmaga a soknemzetiségű, de a szocialista eszményekben és kultúrában összeolvadó *szakmunkás törzs* vált az újabb munkás rajok és nemzedékek asszimilációjának jellegadó rétegévé. Hogy az egyes munkásrétegeknek és szakmáknak milyen volt az összetételük, hogy milyen mértékben és miként magyarosodtak el, arra a most nekigyűrködő kutatásnak kell majd pontosabb választ adnia.

Asszimiláció és polgárosodás

További kérdésünk, hogy hol, milyen foglalkozási ágakban, milyen rétegekben helyezkedett el az asszimilánsok milliós tömege. A kérdést akkor is érdemes feltennünk, ha a polgárosodás alapfolyamataival való szoros korrelációból logikusan következik, hogy túlnyomórészt a gazdaság tőkés szektorába, az ipar, a kereskedelem és a forgalom új ágaiba áramlottak. Valóban, csupán töredékük szerzett földbirtokot; tény, hogy az agrárnépességet kevésbé érintette az asszimiláció. A kiadott statisztikai források, a demográfiai és családtörténeti kutatások nem teszik lehetővé az asszimilánsok gazdasági és társadalmi elhelyezkedésének pontos felvázolását. Csak a fő irányokat jelölhetjük meg. *Budapest* elmagyarosodásának részleteire, az egyes szakmák és rétegek származás, nemzetiség és vallás

³⁴ *Porzó (Ágai Adolf)*: i. m. 244—250, az 1850-es években összegyűlt társaságot a nemzeti ellenállás egyik — nem forradalmi — de Petőfit példaképnek tekintő csoportjaként, a *Kávéforrás* klubot deákpártinak jellemzi. E csoportokat az asszimilánsok első nagy irodalmi-kulturális betörésének minősíti *Farkas Gyula*: i. m. 74—75.

szerinti megoszlására azonban *Kőrösi József* és *Thirring Gusztáv* jóvoltából viszonylag pontos adatokkal rendelkezünk.³⁵

1857-től kezdve az egész korszakon át nyomon követhetjük a fővárosba betelepült *külföldiek* elhelyezkedését. A külföldiek a főváros lakosságának elég magas és az abszolutizmus korában növekvő hányadát tették (1857-ben 13, 1870-ben 15⁰/₀-át, ebből ausztriai 11, illetve 13⁰/₀ volt.) A dualizmus korában fokozatosan csökken a külföldről betelepülők aránya, a századforduló után az abszolút számuk is (1880-ban 11, 1910-ben 6⁰/₀).³⁶ A bevándorlók nagy tömege természetesen az iparban, a kereskedelemben és a közlekedésben talált helyet (1857-ben 75, 1870-ben 80, 1890-ben 85⁰/₀-uk). A múlt század harmadik negyedében a közlekedésben foglalkoztatottak egyharmada (a vasútnál és hajózásnál csaknem a fele), az ipari keresők negyede, a kereskedelmiek hetede származott külföldről, zömmel a Monarchia másik feléből. Honnan is szerezte volna Magyarország az első vasútépítésekhez szükséges tőkét, szakembert, amikor a vállalkozóknak is csak a fele került ki hazai kereskedőkből, pénztőkésekből, a mérnökök és egyéb szakemberek nagyobb része pedig külföldről, Ausztriából, Németországból, Angliából rekrutálódott.³⁷ Az is magától értetődő, hogy a kiegyezés utáni konjunktúrában, amikor a gépipar kapacitása hirtelen három-négyszeresre nőtt, külföldről kellett szakmunkásokat toborozni, hiszen az ország összes gépésze és lakatos is csupán a szükséglet harmadát tette.³⁸ A századvégig jelentős a külföldiek száma és szerepe az élelmiszer- és az építőiparban, a modern technikával kapcsolatos ágakban (vas, gép, műszer) és egyes sajátosan városi szolgáltatásokban (vendéglős, kávé, pék, kéményseprő). A betelepültek elmagyarosodása az első évtizedekben nagyon gyors volt, mintegy a felük egy nemzedék alatt asszimilálódott. A századforduló után ez a folyamat lelassult, csak 10⁰/₀-uk vette fel a magyar honosságot, ami persze nem zárja ki, hogy az asszimiláció kezdeti vagy közbülső szakaszára már eljutottak.³⁹

Köztudott, hogy ipari munkásságunk genezisében fontos és értékes szerepet játszottak a külföldről, illetve a hazai nemzetiségek soraiból származó munkások. A fővárosiaknak 1857-ben 23, 1875-ben 25⁰/₀-át tették a külföldről, főleg Ausztriából, Csehországból betelepültek.⁴⁰ Az arány a továbbiakban csökken; újabb ada-

³⁵ A következő számításokat *Kőrösi József* négy feldolgozása alapján végeztem el. Az 1857-ik évbéli pesti népszámlálás eredményei. 1870-ben újra feldolgozta *Kőrösi József*. I—II. k. Pest, 1870. A KSH Könyvtárának kézirata. — *Kőrösi József*: Pest szabad királyi város az 1870. évben. Pest Statisztikai Hivatalának Közleményei. IV. k. Pest, 1871. — *Kőrösi József*: Budapest fővárosa az 1881-dik évben. III. k. Bp. St. Közl. XV/3. Bp., 1883. — *Kőrösi József*: Budapest fővárosa az 1891-ik évben. III. k. Bp. St. Közl. XXV/3. Bp. 1898. Ahol a számításoknál más forrást nem jelöltem meg, ott ezeket a munkákat használtam.

³⁶ *Thirring Gusztáv*: i. m. 139—141, 146.

³⁷ *Pogány Mária*: Vállalkozók, mérnökök, szakmunkások a magyar vasútépítés hőskorában, 1845—1873. Kandidátusi disszertáció, kézirat. Bp. 1972. A disszertáció meggyőzően bizonyítja, hogy a tőke, a műszaki szakgárda és a szakmunkásság túlyomó része külföldről jött, a vállalkozók nagy része hazai születésű polgár volt. Összehasonlító adatok a 103., 121. oldalon.

³⁸ Bericht der Budapester Handels- und Gewerbekammer über Gewerbe und Industrie des Budapester Kammerdistrictes für die Jahre 1870—1875. Bp. 1877. 158—159.

³⁹ *Thirring Gusztáv*: i. m. 149.

⁴⁰ Az 1857-re vonatkozó adat, amelyet *Kőrösi* kéziratos feldolgozása alapján számítottunk, nem pontos. Először, a felvétel csak Pestre vonatkozik, másodsor, lehetetlen volt az iparral foglalkozókból pontosan kiszűrni a munkásokat, éppúgy, amint azt is csak becsülni lehet, hogy a napszamos kategóriából mennyi dolgozott az iparban. Az 1875. évi adatra ld. Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Füzetei. 1877. ápr. 47. sz. 63—64. Vö. *Lackó Miklós*: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Bp. 1964. 47—49, amely a hazai munkásság származásának mindmáig alapvető feldolgozása az 1875. évi felvétel nem teljes, csak a gyárak által bejelentett munkások adatait tartalmazza öt iparágban és egy „egyéb” csoportban.

taink azt sejtetik, hogy valahol a századvégen, a hazai iparosodás dagályának közepe táján húzhatjuk meg azt a határvonalat, amelytől kezdve a külföldi iparosok, szakmunkások beáramlása fokozatosan elapadt (1890-ben még 15, az 1910-es évek elején már csak 8⁰/₀ az arányuk).⁴¹ Iparági elhelyezkedésük egyébként nagyjából megegyezik a külföldi vállalkozókéval és technikusokéval: vasútépítés, építőipar, élelmiszeripar, gépgyártás, vendéglátóipar.

Ipari munkásságunk nemzeti összetételére a korai időszakból nincs megbízható adatunk.⁴² A kiegyezés idején születő osztálynak hozzávetőlegesen 40⁰/₀-a lehetett magyar, egyharmada német, 6—7⁰/₀-a szlovák. Az 1880-as évektől kezdve a kiadott statisztika is, újabb kutatásaink is megbízhatóbb eligazítással szolgálnak. A fővárosi munkásság nagyobb felét ekkor már a magyarok tették. Az arány a következő három évtizedben gyorsan változott: a világháború előtti a magyarok az összmunkásság kétharmadát, Budapesten 80⁰/₀-át tették.⁴³ Magas volt a magyarok részesedése a hagyományos — falusi bázissal is rendelkező — kisipari ágakban: a kovácsok, bognárok, asztalosok, csizmadiák, cipészek között; túlnyomó többség található a magyar nyelvtudást igénylő nyomdászatban, csekély többség a lakatos és a szabó szakmában.⁴⁴ Ezzel szemben német többség vagy az átlagukat jóval meghaladó arány található a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben a sörfőzők és pálínkaégetők, a kőművesek, kőfaragók, ácsok, útépítők, a gépészek, vasmunkások, műszerészek, a tégláégetők, a molnárok, a festők és mázolóok, a kávéosok, vendéglősök, kocsmárosok, a borbélyok és a fuvarosok között.⁴⁵

A kialakuló ipari munkásság gyorsnak tekinthető elmagyarosodását egyrészt a betelepült, illetve a hazai nemzetiségekből származó munkásságot körülvevő jobbadán magyar városi, gyári környezettel, az intenzívebb magyar kulturális hatásokkal, másrészt a dunántúli és az alföldi magyar népesség — részben falusi kismesterek — tömeges migrációjával, gyárvárosokba áramlásával magyarázhatjuk.

⁴¹ A Fővárosi Levéltárban levő munkakönyvekből, illetve személyi kartonokból reprezentációs minta alapján számítógépes feldolgozást készítettem a kialakuló munkásság összetételére vonatkozóan. Eszerint az ipartestületi munkakönyvvel rendelkező, túlnyomórészt szakmunkásoknak a századvégen még 15⁰/₀-a, a világháború előtti években már csak 8⁰/₀-a volt külföldi születésű.

⁴² Nagyon nehéz megállapítani a kialakuló munkásság nemzetiségi összetételét. Etekinthetben *Lackó* is kénytelen volt részadatokkal, illetve becslésekkel megelégedni. I. m. 55—59. A 40. jegyzetben hivatkozott 1875. évi budapesti felmérés nemzetiségi szempontból nem használható. Eltekintve attól, hogy nem rendszeres adatgyűjtés eredménye volt, a feldolgozó jelzi, hogy a hazai születésű munkásokat általában „magyarnak” vették — a szlovákok kivételével. Ebből egyrészt a szlovákok aránytalan nagy súlya következik (az összmunkásság 22⁰/₀-a, amit egyetlen más forrás sem igazol), másrészt az, hogy a kimutatásban német nemzetiség egyáltalán nem szerepel. *Kőrösi* a 35. jegyzetben hivatkozott 1881. évi feldolgozása azt valószínűsíti, hogy az 1870-es években a magyarok aránya még nem érte el a fővárosi munkásság felét. *Kőrösi József*: Budapest fővárosa az 1881-dik évben. III. k. Bp. 1883. 131—134.

⁴³ *Berend Iván—Ránki György*: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában. 1900—1910. Bp. 1955. 302—303. — A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása 4. rész. MSt. Közl. 56. k. adatai alapján. A 41. jegyzetben említett saját számítógépes feldolgozásom hasonló arányokat mutatott ki. A magyarok aránya csak az 1880-as években haladta meg a munkásság felét, és az 1910-es években közelítette meg a kétharmadát (64⁰/₀).

⁴⁴ *Kőrösi* 1881. évi feldolgozásának 135, 189—194. az 1891. évinek a 75., 104—107. old.

⁴⁵ Uo. Az 1881. évi feldolgozás 136., az 1891. évi 76. old. — Az iparosodás mértékét jelzi, hogy 1881-ben a magyarok 11,4, a németek 13,6, a szlovákok 12,4⁰/₀-a, tíz évvel később 17, 18,7, illetve 14⁰/₀-a foglalkozott iparról.

Társadalomtörténeti kutatások azt mutatják, hogy az elmagyarosodó polgári rétegek nagy többsége három területen: az iparban, a kereskedelemben és hiteléletben, és a szellemi pályákon helyezkedett el. Voltak szakmák, amelyeknek nemzedékeken keresztül a törzsét alkották. Az építési vállalkozók s főleg az építésszek, mérnökök és művészek zöme a Hild és a Kasselik családtól az Ybl és a Lechner családon át Hauszmann Alajosig és Alpár Ignácig német, a kereskedők, bizományosok, ügynökök, pénztőkésék nagy része pedig zsidó polgár volt.⁴⁶ A vagyonos polgárok egyik típusa földbirtokot s hozzá gyakran nemességet vásárolt, s ide sorolható a növekvő számú tőkés bérlő is. A jellegzetes típus azonban a profitor, a rentabilitásra orientált, s ezért a piacot és a szakmát jól ismerő, alapító-szervező *vállalkozó* volt. A vállalkozás lehetett tisztán ipari, mint a Ganz, a Miesbach-Drasche, a Goldberger, a Dreher, a Schedl, a Wolfner, a Schlick, az Oetl, a Höfler alapította gyár, lehetett túlnyomóan kereskedelmi jellegű, mint a Wurm, a Neuoffer, a Woldianer, a Heinrich, a Schossberger, a Kohner családi vagyon forrása, lehetett építkezési vállalkozás, amelyből pl. a Gregersen, a Haas vagy a Tafler család emelkedett ki, és lehetett kombinált vállalkozás, mint az Ullmann, a Neuschloss, a Luczenbacher, a Deutsch, a Weiss családé.⁴⁷

A tőkés gazdaság szempontjából oly fontos vállalkozói réteg kezdettől *soknemzetiségű* volt, de elég gyorsan asszimilálódott és könnyen illeszkedett be a magyar társadalomba. Antiszemita közírók kedvtelve bizonygatták, milyen egyetlenül helyezkedett el, mennyire „kapitalista érzékkel” alkalmazkodott az új viszonyokhoz a zsidóság. Való igaz, amíg az összlakosságnak csak 5 $\frac{1}{2}$ %-át, az iparosok 12, a kereskedők 54, a magántisztviselők 38, az írók és művészek 26, az ügyvédek 45, az orvosok 49 $\frac{1}{2}$ %-át tették.⁴⁸ Kimutatható az is, hogy több mint a felük iparral, kereskedelemmel, hitelüzlettel foglalkozott. Ámbár ezek az adatok nem jelentenek többet, mint hogy a zsidó népesség polgárosultabb volt az átlagnál, mégis korrigálnunk kell a kép „statisztikai” elnagyoltságát. Ha ugyanis a foglalkozási fősoportok szerinti tagolást a munkaviszony — vagyis megközelítően az osztályviszonyok — szempontjából bontjuk, akkor kitűnik, hogy a 126 ezer zsidó ipari keresőből 54 ezer volt kisiparos, 14 ezer tisztviselő, 57 ezer munkás, és alkalmasint az ezret sem érte el a nagy- és középiparosok száma (az egész ipar-kereskedelem-forgalom körében 265 ezer keresőből 126 ezer az önálló, 42 ezer a tisztviselő, 97 ezer a munkás).⁴⁹ Vagyis az „iparban foglalkoztatottak” kategória három osztályt, négy réteget takar. Figyelembe kell vennünk

⁴⁶ Az asszimiláció „főkönyvének” egyenlegét már sokan és sokszor elkészítették, legfeljebb az értékrendek változtak. A németből asszimilált magyar kiválóságok, tudósok, művészek, államférfiak reprezentációs listáját legutóbb *Johann Weidlein*: Die verlorenen Söhne. I—II. k. Wien, 1960—1967 készítette el. A magyar zsidók egyik első diszalbumát gr. *Zichy Hermán és Deresty Gy. M.* állították össze: Magyar zsidók a Millenniumon. Bp. 1896. Az album valóban millenáris: üzlet, reklám és valós érték keveredik benne. *Venetianer* id. munkája nagyobb mértékben a szellemi értékeket állítja előtérbe, jól válogatott reprezentációs listát állított össze a *R. L. Braham* által szerkesztett Hungarian Jewish Studies II. kötetében *Végházi István*: The Role of Jewry in the Economic Life of Hungary, és *Balla Erzsébet*: The Jews in Hungary: A Cultural Overview.

⁴⁷ A vállalkozó tőkés típusokra ld. *Lederer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 37—60. — *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bp. 1954, számos fejezetében. — *Vörös Károly*: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. Tanulmányok Budapest múltjából, XVIII. k. Bp. 1970 gazdag anyagot ad a tőkés családok eredetére és pályafutására.

⁴⁸ Az adatokat a népszámlálások alapján tendenciózusan válogatta *Kovács Alajos*: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922. 41—44.

⁴⁹ Saját számításom a Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 4. rész, M. St. Közl. Új sor. 56. k. és a 6. rész, uo. 64. k. adatai alapján.

azt is, hogy a zsidó lakosság 1840-ig földet nem birtokolhatván, csakis a nem-mezőgazdasági ágakban — (azokban is sok megszorítással) — helyezkedhetett el. Struktúrájából tehát az agrárnépeség csaknem teljesen hiányzott, s ami kevés a dualizmus korában kialakult, az is jórészt az agrárburzsoáziához tartozott.

A zsidó lakosság gazdasági-társadalmi elhelyezkedésének történelmileg kialakult irányai és arányai azt bizonyítják, hogy pályaválasztásukat nem valamiféle „faji ösztön” irányította, hanem évszázadokon át a kényszer, utóbb a képesség és készség, amellyel mindenütt, különösen Közép- és Kelet-Európa agrárországaiiban fontos *funkciót* töltöttek be, amelyben a kényszerformálta készség és a társadalmi szükséglet összetalálkozott. Láttuk, hogy ugyanezt a funkciót látták el korábban — és egyidejűleg — német, örmény, szerb, görög kereskedők is. A nemesedő magyar polgárság és a polgárosodó magyar nemesség hivatali presztízs-skálájának mindig az alján állt a kereskedés, a közvetítés, a tőkefelhalmozás. Nem e funkció betöltése okozott tehát súlyos „károkat”, hanem egy ténylegesen fennálló társadalmi deficit okozta, hogy ezt a funkciót túlnyomórészt az asszimiláns polgárság töltötte be. Az aránytalanság szorosan a magyar társadalmi struktúra történelmi hiányával és a kései feudalizmus korában megsontosodott konzervatív értékrendszerével függött össze.

Ha az első tételben azt szögeztük le, hogy a gyors, tömeges és sikeres asszimilációt a polgárosodás alapozta meg, akkor a kérdést a másik oldaláról vizsgálva most a tétel dialektikus ellenpárjához jutottunk el: *a bővülő és kiteljesedő asszimiláció gyorsította fel, emelte közép-európai színvonalra a magyarországi polgárosodást, elsősorban gazdasági alapjait, másodsor — de nem mellékesen — civilizatorikus és kulturális vívmányait is.*

A meghatározásból kihagytam a „társadalmi alapokra” való utalást. Nem mintha kétségbe vonnám, hogy az asszimiláció a polgárság, az értelmiség és a munkásság növekedéséhez, gyarapodásához jelentősen hozzájárult, hanem azért, mert a sajátos lényegéből következő polgári — vagyis antifeudális — funkcióját tökéletlenül töltötte be: nem volt a *burzsoá etosz* hordozója és erjesztője a tradicionális, rendi mentalitású magyar vezető rétegekben. Láttuk, hogy a vagyonos német — főként cipster és pest-budai — polgárok a sikeres üzleti vagy a rangos hivatali karrier betetőzésének a nemesítést és a birtokszerzést: a *magyar* nemesi középosztályba emelkedést tekintették. Ez a jelenség a XIX. században tömeges és tipikussá vált körökben. Pest egyik leggazdagabb vaskereskedője, Wurm József 1834-ben a nemesítéssel egyidejűleg a szebben csengő Almay-ra magyarosítja nevét; fia már tekintélyes földbirtokos. Tipikus karriernek számított az is, hogy a német gróf, Lamberg, gazdatisztjének pénzügyi tehetséggel megáldott fia, Wekerle Sándor, nem bankár, tőkés vállalkozó, hanem tisztviselő, miniszter, kormányfő, majd nagybirtokos lesz.⁵⁰ Nemtipikus körülményei révén más oldalról bizonyítja az asszimiláció progresszív gazdasági funkciójával nem arányos társadalmi orientációját Kühne Ede életútja. A hamburgi gyáros család fia Kölnben tanult, Berlinben dolgozott, Ogyesszában kapott kintűnő állást, aztán Mosonba vetődött. A híressé vált magyaróvári mezőgazdasági gépgyár megalapítója a szakmában a burzsoá etoszt képviselte, a közéletben viszont a magyar úri középosztályhoz igazodott, nem kereste, sőt elutasította a helyi né-

⁵⁰ Wurm-Almayra ld. *Vörös Károly*: i. m. 257. — Wekerlére ld. *Kun Andor*: A magyar gazdasági élet úttörői. I. Wekerle Sándor. Pénzvilág 1931, május. — *Lukács György*: Wekerle Sándor. Bp. Szemle, 195. k. 1924. — A birtokaira: A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. k. Gazdacémtár. Bp. 1897. 230.

met polgársággal és parasztsággal való politikai kapcsolatot.⁵¹ Később indult és lassabban, de ugyanezen az úton haladt a meggazdagult zsidó nagypolgárság társadalmi asszimilációja. Szerény kezdetek után (1867 előtt csupán nyolcan kap; tak nemességet) — a rangemelkedés a századforduló idején gyorsult fel. 1918-ig 346 zsidó család kapott nemességet, köztük 28 báróságot, és 17-en a főrendi ház tagjai voltak.⁵² Igaz, sokan a díszmagyart és a díszkardot afféle obligát sallagnak, az üzleti siker színpadi kellékének tartották, és a nemesi előnév mögött megőrizték a Herzog, a Goldberger, a Kornfeld, a Deutsch, a Weiss nevet — és a vagyonszerző polgár öntudatát. A közéletben azonban ők is az arisztokrácia és a nemesi vezetőréteg eszményeit tekintették illendő és kötelező magatartásnormának.

Az asszimiláns nagy- és középpolgárság zöme társadalmi funkcióját tekintve a magyar uralkodó osztály és az „úri középosztály” utánpótlása, anyagi támasza, értékrendjének, mentalitásának átvevője és forgalmazója volt. Változás csak a századelőn, egy demokratikus polgári középosztály és értelmiség kikristályosodásával következett be.

Az asszimiláció társadalomtörténeti nézőpontja

A dualizmus kori liberális vezető réteg saját érdemének és sikerének tudta be, védelmezte és dicsérte az asszimilációt. A kor vezető politikusai a nemzeti erőgyarapodás bővizű forrását látták benne, és a liberalizmus alapelveit megidézve utasították el a bevándorlás és a birtokbírhatás bárminő korlátozását, a zsidó emancipáció revízióját. Örömmel fogadták bármely népnél, csoportnál az asszimilációs készséget és serkentették a magyarosító társadalmi törekvéseket. A kormányok hivatalosan is pártfogolták, gyakran erőltették a magyarosítást. Bánffy Dezső nemcsak „a legsovinisztább magyar nemzeti érzés” kifejlését szorgalmazta, de a külsőségekben, a névhasználatban, a feliratokon és cégtáblákon kitűnő nemzeti jellegét is. Budapestet azért rőtta meg, mert az üzletek cégtáblái, a kirakatok hirdetésményei németek vagy kétnyelvűek.⁵³ Azt is veszedelmesnek tartotta, hogy honfitársai, a kultúrnezetek elismerését hajhászva, túlságosan nagy súlyt helyeznek a nyelvtanulásra. Pedig az egységes magyar nemzeti államot — úgymond — nem a külföldet járó főúr, nem a pénzhajhász tőzsér, nem a kozmopolita szellemű, jogkereső munkás teremti meg, hanem azok a hazafiak, akiket feszélyez minden, ami idegen, akik márcsak nyelvismeret híján is bizton elmondhatják, hogy „a nagyvilágon ekívül nincsen számodra hely!”⁵⁴

A korszak publicisztikáját áthatja a magyarság államalkotó géniuszáról szőtt mítosz. E képessége és kulturális fölénye jogosítja fel arra, hogy beolvassza magába a nemzetiségeket. A Magyarországon „összegyűlt embersokaság és összekेरült fajok csak az egységes és közös kultúra jegyében élhetnek. Ez a kultúra pedig csak a magyar lehet” — szögezi le a századelő egyik függetlenségi képviselője, Baloghy Ernő. A „faj” fogalmat még a történeti etnikum, a nemzet értelmében használja, akárcsak Eötvös Károly, aki „fajzen énkén” a magyaros

⁵¹ Sárközi Zoltán—Szilágyi Gábor—Szekeres József: A Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története (1856—1966). Hely és é. n. [1968]. 15—16, 28, 43, 6162.

⁵² McCagg, O. William: Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary. Boulder — New York. 1972. 21—22.

⁵³ Báró Bánffy Dezső: Magyar nemzetiségi politika. Bp. 1903. 58—59.

⁵⁴ Uo. 39.

cigányzenét érti.⁵⁵ A nemzetiségi kérdés, írja Baloghy, voltaképpen nyelvkérdés. „Nem a faji tulajdonságok a döntők itt minálunk, a faji kérdés mellékes. . . A magyar nyelv az egységes kultúra, a valóságos politikai egység és a nemzeti élet eszköze. Ezen fordul meg a kérdés.”⁵⁶ A politikai vezető réteg felismerte azt is, hogy a városok a nyelvi-kulturális magyarosítás műhelyei, a „magyar nemzet fennállásának és szupremációjának” biztosítékai. A városok „erős bástyái nemzetiségünknek, ők fognak hódítani természetes súlyukkal a vidéki népesség között”.⁵⁷

E liberális nacionalista optimizmussal szemben már a századvégen fel lépett a konzervatív kritika. Agrárius és klerikális politikusok nem lelkesedtek az asszimilációért, amin csupán a zsidóság beolvadását értették, és amelytől a zsidó polgárság szabad konkurrenciája miatt tartottak. A századvég újkonzervatívizmusa, bár antiliberális volt, de nem elvileg antikapitalista: az agrárérdekek elsőbbségének, a hagyományos uralkodó osztály hegemoniájának védelmében „nemzeti” és „keresztény” kapitalizmust akart.⁵⁸ Tehát antiszemita alapon — olykor faji érvekkel is — támadta az asszimilációt, és megpróbálta a polgárosodás szervesen összefüggő feltételrendszeréből a liberalizmust, a szabad versenyt, a szabad vállalkozást kiiktatni. E logikai mutatvány során az újkonzervatívizmus az ellentmondások olyan hálójába bonyolódott, amelyből az 1848-cal megalapozott polgári fejlődés és az asszimilációból bőven merítő magyar szupremácia korábban nem tudott kikászálódni. Az újkonzervatív kritika az asszimilációt ugyan nem tudta megakasztani, de antiszemita agitációval és egy áltudományos nemzetkarakterológia felelevenítésével kételyt és zavart keltett a köztudatban. A századvégen szineváltó magyar nacionalizmus egyik befolyásos áramlata a nemzettudat kialakulását kísérő impresszionista-emocionális karakterológiai eszmefuttatásokat (Széchenyiét, Keményét, a népies-nemzeti irodalom ízlésformálóiét) erősen konzervatív irányban torzította: a dinamikusan fejlődő, polgárosodó nemzetre egy mozdulatlan agrártársadalom földbirtokos rétegeinek hagyományos eszményeit és értékrendjét vetítette rá.

A liberális nacionalizmus türelmetlen beolvasztó buzgalomával és az újkonzervatívizmus kirekesztő antiliberalizmusával a századvégen szárnybontó demokratikus írócsoport szállt szembe. A „nemrég még kis számú magyarság, írta Ignotus, ma megüti a tizmilliót, s a nemrég még fejletlen Magyarország ma már fogyatkozásaiban s elmaradtságaiban is modern kultúrország. A nemzet emberanyagának e növekedése jórészt idegen elemek beolvadása útján ment végbe, s a mai Magyarország kifejlődésében idegen mozzatoknak. . . ugyanannyi része volt, mint az autohtonoknak.” A sikeres amalgamozáshoz mindenekelőtt óriási reformokra van szükség, s ezt nem lehet erőltetett nyelvi magyarosítással elérni. A sokféle népelemből, új rétegekből kiforró magyarság viszont már nem lehet ugyanolyan, mint egyik alkotó eleme, az is egykoron, a nagy átalakulás előtt. Lehetséges-e, hogy „e sokféle elemből elvegyült amalgám. . . megnyilvánulásai ugyanolyanok legyenek, mint a hajdani kevésbé összetetté voltak?” Ki határozza

⁵⁵ Uo. (bevezetés) IX—X.

⁵⁶ Baloghy Ernő: A magyar kultúra és a nemzetiségek. Bp.; 1908. 253.

⁵⁷ Jekelfalussy József: Magyarország művelődési állapotai a 1880-ki népszámlálás szerint. Bp. Szemle. 32. k. 1882. 373.

⁵⁸ Magyarország története. Szerk. Molnár Erik. 2. kiad. Bp. 1967. II. k. 150—151. — Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok, 1974. 1. sz. 20—24, 27—29.

meg, hogy mi magyar és mi nem az?⁵⁹ Ignotus rámutat a konzervatív „nemzeti” értékrendszer és a hivatalos asszimiláló liberalizmus közötti ellentmondásra is. „Míg nyelvben, irodalomban, művészetben a specifikusan népieset érezzük csak teljesen magyarnak, s ehhez képest idegenség gyanánt csap meg bennünket az idegen beolvadásnak, a külföldi behatásoknak, a manapi nemzetköziségnek s a városi és polgári érzéseknek s gondolatmenetnek minden jelentkezése, viszont igazgatásban, törvénykezésben, az álladalom s a társadalom s a társadalom iránt támasztott követelődésben idegennek s a magyarság nemzeti érdekeivel szemben ellenségeseknek tetszenek a népiesebb igyekvések.” „S itt a dilemma. Hogy hivatkozunk kultúránknak minden boldogulást megadó képességére, ha e boldogulás mind elkerülhetetlenebb feltételeit veszedelmesnek bélyegezzük ugyanezen kultúrára nézve?”⁶⁰

Ezt az ellentmondást valóban csak az egész polgárosodás és asszimiláció tagadásával lehetett feloldani. Ez az álláspont sem hiányzott a századforduló szinképéből: az újkonzervatívizmus jobbszárnyának képviselői fejtették ki. „Az óriási cápa, amely elnyelte, monopolizálta politikánkat, kirabolta vagyonunkat, megmételtyezte kultúránkat, ledöntötte istenünket, szétszórta nemzetünket, ösztönözte családjunkat”, — ez az apokaliptikus cápa nem volt más, mint az „agyondicsőített 48, a liberalizmus delelő csillaga”. Az 1848-as forradalommal teremtetett társadalmi szabadság a romlás oka, ez szaggatta szét a régi patriarchális viszonyt, ennek örve alatt furakodott be mindenüvé az „idegen” test és szellemiség. 1848 dobta „a Styx örvényei közé” a magyar társadalmat.⁶¹ A szerző, Petrassevich Géza, konzervatív publicista, gondolatilag tehát feloldotta a polgárosodás igenlése és az asszimiláció tagadása közötti ellentmondást, amit osztályának és elvbarátainak zöme a történelmi magyar állameszme bűvöletében és az államterület védelmezése miatt nem tudott megtenni.

A jobboldali konzervatív ideológia és a politikai gyakorlat konzisztenciáját majd a Trianon utáni ország ellenforradalmi rendszere teremti meg. Az intonáció irodalmi-prófétikusa: Szabó Dezső hirdeti meg. Eltekintve itt irodalmi és kritikus működésétől, eszmetörténetileg két, az ellenforradalmi tömegfogyasztás számára kiválóan alkalmas recept fűződik nevéhez. Az egyik az osztályérdekekhez kapcsolódó politikai és világnézeti ellentéteknek egy általános és rugalmas fajeszmben való feloldása volt. „Azt szeretném a magyarokba beoltani, hogy soha ne nézzenek egy ideát magában, hanem csak azt, hogy fajuknak mi kell. A faji politika alkalmoszerű módosítása nem konjunktúrázás” — mondotta 1920 elején tett vallomásában.⁶² Ezt a „faji machiavellizmust” egy másik, ugyancsak diszkrecionális jellegű eszme egészítette ki: a magyar „faji pszichikum” megkonstruálása,⁶³ amelyet megintcsak ízlés szerint lehetett használni, és a salakos hibák, a kudarcos traumák és torzulások zsidó vagy sváb „faji” jellemvonásokká minősítésével a legnemesebb párlatokig finomítani. Szabó Dezső fajeszmeje azonban elméletileg zavaros volt, az asszimiláció kárhóztatásához túl sok radikális gondolatfoslány tapadt. A faji diszkriminációt legalizáló konzervatív nemzeti gon-

⁵⁹ *Ignotus*: Utóirat (A perzekuror-esztétikáról). Ignotus válogatott írásai. Bp. 1969. 619—620.

⁶⁰ Uo. A magyar kultúra és a nemzetiségek. 617—618.

⁶¹ *Petrassevich Géza*: Magyarország és a zsidóság. Bp. 1899. 170—171.

⁶² Idézi *Nagy Péter*: Szabó Dezső. Bp. 1964. 254. Nagy Péter használja a „faji machiavellizmus” kifejezést.

⁶³ Uo. 259.

dolat alá történelmi alapot kellett fundálni, őst kellett keresni, a tudományos igazság rangjára kellett emelni, hogy nevében aztán ítélkezni lehessen a holtak, és főként az élők felett.

A hatásos történelmi megalapozást, Szekfű *Három nemzedék*-ét történelemszemléletünk több ízben elmozdította el a Széchenyitől elfordult nemesi vezető réteget. Szép magyar bűn volt ez: pazarló, önpusztító. A csúnya bűnöket, a súlyos károkat az asszimilánsok követték el, a nyaklót nélkül befogadottak. A frissen, felszínesen asszimilált zsidóság a magyar illúziók és saját kapitalizmusa szolgálatában Budapestet óriási szellemi-politikai nagyvállalattá alakította. Ez az üzem hirdette meg a magyar imperializmust, ez emelte dogmává az állameszmét, ez becsülte le a nemzetiségek erejét. Ők támadták a szövetségeseket: Ausztriát, Németországot, a románokat. Ők voltak a nemzetvesztő radikalizmus szószólói. „Hogy a közjogi harc és a nemzeti illúziók évtizedeken át korlátlanul uralkodjanak a magyarságon, az a budapesti zsidó sajtó nélkül lehetetlen lett volna” — állapítja meg Szekfű.⁶⁴ A tragikus végeredmény, a nemzeti pszichikum és jellem megromlása, illetve megrontása a „hanyatlás korának” végén — egyúttal a „megújulás” korának programját is kitűzi: a lelki nemesedést és a nemzeti (faji) ideáltípus tömeges megközelítését. Szekfű nem definiálta szabatosan a nemzetkarakterológiát, bizonyításul a szellemtörténet intuitív tipizálását használta. A szellemtörténet valóban a nemzetkarakterológia *sui generis* ismeretelméleti alapja és módszere. Szekfű egyik követője, az asszimilációval foglalkozó irodalomtörténész, Farkas Gyula fedezte fel, hogy az „igazi” — a kálvinista — magyarságban „fogalmilag alig meghatározható tömeglélektani törvényszerűségek érvényesülnek”.⁶⁶ Amikor mégis megfogalmazza őket, akkor olyan banalitások derülnek ki, amelyek minden tradicionális agrártársadalom önarcképén fellelhetők. A szellemtörténelmi karakterológia ugyanis a korábbi tipológiából a hagyomány- és tekintélytisztelő, konzervatív értékvonatkozásokat szűrte ki. Logikus volt, hogy a nemzetiség erős bástyájának és hordozójának ez az irányzat már nem a várost, hanem a vidéket tekintette. „Ma már tudjuk, írja Farkas, hogy nemzetiségünknek csak egy igazi bástyája van: az ún. elhanyagolt »vidéki népesség«.”⁶⁷

A fiatalabb nemzedék ideológiusa, Németh László önkritikusabb és méltányosabb volt. Nem az egész asszimilációt ítélte el, hanem csak a felszínest, az érdekből alkalmazkodót, és etekintetben nem tett etnikai vagy vallási különbséget. Egyenlő elbírálásban részesül nála Bródy Sándor, Herczeg Ferenc és Csernoch János, a szlovákból jött hercegprímás. Németh Kossuthhoz és híveihez is méltányosabb Szekfűnél: egy táborba sorolja őket Széchenyivel, aki ha kevésbé volt is liberális náluk, ahhoz eléggé, hogy felkavarja a liberális hullámzást, amely az asszimiláns tömegeket az országba sodorta. Németh a nemzeti önismeret jegyében bírálja Budapestet, az idegen szellemmel telített, nemmagyar várost, amelynél külön, mélyebb, színvonalasabb a XIX. század elő Debrecene. „Ezt a debreceniséget, vagy ha úgy tetszik nagyszalontaiságot, niklaíságot aggatni rá ballasztul” a fővárosra; „a nemzetköziségre: a történelmi múlt, a demokráciára:

⁶⁴ *Mérei Gyula*: Szekfű Gyula történelemszemléletének híralatához. Társadalmi Szemle, 1959. 7. sz. — *Pach Zsigmond Pál*: Az ellenforradalmi történelemszemlélet kialakulása Szekfű Gyula *Három nemzedék*-ében. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz.

⁶⁵ *Szekfű Gyula*: *Három nemzedék és ami utána következik*. 5. kiad. Bp. 1938. 338–342. Idézet a 341. oldalon.

⁶⁶ *Farkas Gyula*: i. m. 67–68.

⁶⁷ Uo. 21.

az igazi néplélek; ezzel kellett volna a pesti kozmopolitizmust lehorgonyozni”. „A szatmári béke előtti tömör magyarságot. . . zúdítani a hígulóba: ez lett volna az igazi ellenszer. De nem volt-e ehhez Széchenyi István is liberális?”⁶⁸

Az asszimiláció bírálóinak visszatérő érve — (mellőzve a selejtes demagógiát) — az volt, hogy az asszimiláció felszínes és talmi, anyagi és hatalmi érdek mozgatta, kiváltképpen a dualizmus korában, amikor már „nem a libertás, hanem a préda eszméje” magyarosított.⁶⁹ Következésképpen a tömeges asszimiláció rombolta, torzította a nemzeti jellemet. Ezzel a szellemtörténeti moralizálással és eugenetikai felfogással a társadalomtörténeti nézőpontot igyekszem szembeállítani. Azt a tényt, hogy az asszimilációt, akárcsak a vele rokon migrációt, szociális mobilitást, életformaváltást és minden nagy társadalmi-népeseledési mozgalmat végső soron anyagi érdekek — vagy mondjuk: az anyagi érdek alapján kiteljesedő, sokoldalú emberi értékrendszer — határozza meg, nem vitatom. Az érdekmotiváció, ha egy általános törvényszerűség sajátos megnyilvánulásának tekintjük, akkor magyarozza az asszimilációt, ha morális ítéletnek fogjuk fel, akkor történetileg és társadalmilag értelmezhetetlen fogalomká silányítja. Mert nem az a kérdés, hogy motiválja-e valaminő érdek az asszimilációt, hanem az, hogy milyen történelmi helyzetben, milyen társadalmi érdek ösztönzi, és milyen funkciót tölt be a polgárosodás összefolyamatában.

Ami a felszínesség vádját illeti, ebben inkább a kritikusok voltak felszínesek. Nem, vagy nagyon kevésbé vették figyelembe az asszimiláció történeti meghatározottságát, éppen a történetiségében kibontakozó fokozati és szociális tipológiáját, és azt a lényeges körülményt, hogy maga a példakép, a befogadó nemzet társadalma is gyökeresen megváltozott a XIX századi korszakos formációváltás során.⁷⁰ Nyilvánvaló, hogy a dualizmus korában az asszimilánsok tömege teljesen és maradéktalanul nem olvadt be a magyarságba, hanem több fokozattal és még több árnyalatú átmenettel kell számolnunk. Az asszimiláció intenzitásának, előrehaladásának illusztrálására egyébként a történelem — ha nem is ideális, de tájékozódásul felhasználható — kísérleti eredményekkel szolgált a Monarchia felbomlása után keletkezett új államokban. Hogyan reagáltak a magyarsághoz asszimiláltak a megváltozott helyzetben?

1. Tudomásunk szerint a trianoni Magyarországról számottevő elvándorlás az új államokba nem történt. Az elmagyarosodás alkalmasint annyira előrehaladt, hogy a csehszlovák, a román és a délszláv állam már nem vonzotta vissza az uralkodóvá vált nemzetekből disszimiláltak zömét. A zsidóság száma sem változott (néhány ezerrel nőtt 1910-hez képest), nagyobb arányú elvándorlás és kezdeti disszimiláció csak később, az egyre erősebb diszkrimináció és üldözés következtében indult meg.

2. A Csehszlovákiához csatolt területen az 1910. évi népszámlálás 1 millió 70 ezer magyart, 1,7 millió szlovákot, 260 ezer németet, az 1921. évi csehszlovák census 750 ezer magyart, 1 millió 960 ezer szlovákot, 156 ezer németet mutatott ki.⁷¹ A magyarság 300 ezer főnyi csökkenése a valóságban kevesebb. A néhány

⁶⁸ *Németh László*: Szekfü Gyula. Bp. 1940. 48—51, 55—56. Idézet az 51. oldalon. Kötetben megjelent: *Kisebbségben*. II. k. Bp. 1942. 211—212, 218—221.

⁶⁹ Uo. 56. — *Kisebbségben*, II. k. 218. — *Farkas*: i. m. 39. old. ugyanezt a gondolatot variálja: a reformkorban a szabadságeszme, a dualizmus korában a karrier vonzotta az asszimilánsokat.

⁷⁰ Erre egyes kortársak is rámutattak, *Kozma Andor*: Az antiszemitizmus lényege. Bp. *Szemle*, 108. k. 1901. 185. skk. — Ugyanezt fejtegeti *Pukánszky*: i. m. 91.

⁷¹ Az 1910. évi adatokra itt és a továbbiakban az 1910. évi népszámlálás már idézett kötetei 4—6. részt, *Buľay László*: Magyarország küzdelmes évei. 2. kiad. Bp. 1923. 18—19, 27. — az

ezer Magyarországra költözőn kívül számukat az is apasztotta, hogy az 1921. évi népszámlálás bevezette a „zsidó nemzetiség” kategóriát, amely 1910-ben nem szerepelt.⁷² Ezt figyelembe véve hozzávetőlegesen 200 ezerre tehetjük az 1910-ben magyarnak, 1921-ben szlováknak számított *kettős kötődésűek*, kétnyelvűek számát, akiknél az asszimiláció, illetve a disszimiláció, minthogy még közbülső fokán állottak, *reverzibilis* volt. (Lehetséges, hogy e kategória száma valamelyest meghaladta a 200 ezret. Feltűnő jelenség ugyanis, hogy az 1930-ban tartott népszámlálásig eltelt évtizedben a szlovákok száma 20%-kal nőtt, ami többszöröse a természetes szaporodás növekvényének. E feltűnő jelenséget a hivatalos kiadvány a szlovákok nemzeti tudatának gyors erősödésével magyarázta.)⁷³

3. A Romániához csatolt területen az 1910. évi népszámlálás 1 millió 660 ezer magyart, 2,8 millió román, 550 ezer németet, az 1930. évi román népszámlálás pedig 1,5 millió magyart, 3,2 millió román és 540 ezer németet mutatott ki.⁷⁴ A magyarság vesztesége, ha beszámítjuk a két évtized alatti természetes szaporodást, itt is meghaladja a negyed milliót. Ez esetben is figyelembe kell azonban vennünk a jelentős számú Magyarországra települt és azt, hogy a román hatóságok is külön nemzetiségnek tekintették a zsidóságot.⁷⁵ E tényezőkkel számolva, a románsághoz reaszimilált *kettős kötődésűek* számát megközelítően 100 ezerre becsüljük.

4. Jugoszláviában 1930-ban tartottak népszámlálást, de ebben a nemzetséget nem tüntették ki.⁷⁶ Magyar statisztikai forrásokból következtethetünk arra, hogy a Jugoszláviához csatolt területeken élő magyarság 20 év alatt mintegy 100 ezer főt veszített, a szerb-horvát népesség nagyjából ugyanannyit nyert, főként a kétnyelvű sokácok, bunyevácok köréből.⁷⁷

5. Az asszimiláció társadalomtörténeti vizsgálata szempontjából különösen tanulságosan alakult a zsidók helyzete az új államokban. A hatalmat átvevő nemzeti vezetőréteg nagy része ellenszenvet táplált irántuk, többek közt azért, mert a zsidók zöme a magyarsághoz asszimilálódott, és 1919 után sem változott gyökeresen a helyzet. Csehszlovákiában kifejezett nyomás nehezedett rájuk, hogy ne magyarnak, hanem csehszlováknak, vagy legalább „zsidó nemzetiségűnek” vallják magukat. Ez utóbbi törekvés bizonyos eredménnyel járt. Amíg 1910-ben a szlovákiai és a kárpátukrán területen nyilvántartott 230 ezer izraelita vallásból több

1921. évre Volkszählung in der Čechoslovakischen Republik vom 15. Februar 1921. I. k. Prag, 1924. és III. k. Prag, 1927 adatait használtam.

⁷² 1921-ben 230 ezer izraelitából 151 ezer vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, 29 ezer magyarnak, 29 ezer csehszlováknak, 9 ezer németnek, 4 ezer kárpátukrának. Uo. III. k. 3—4.

⁷³ Volkszählung in der Čechoslovakischen Republik vom 1. Dezember 1930. Prag, 1934. I. k. XLIII.

⁷⁴ A román adatokra Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. II. k. București, 1938 táblázatait használtam.

⁷⁵ Az 1930. évi román népszámlálás az anyanyelv mellett feltüntette a nemzetiség kategóriát is. Minthogy az etnikum megállapítására biztos tudományos kritériumokat nem talált, a megkérdezetteket abba az etnikumba sorolta, amelyhez ők a hagyomány és az érzelmek által magukat tartozónak érezték. Uo. XI. Így vallotta a Romániához csatolt területen 110 ezer fő anyanyelvének a jiddist és 178 ezer nemzetiségének a zsidót. Uo. XXI—XXX, XXXVIII.

⁷⁶ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. II. k. Beograd, 1938 csupán az összes népességet, a tartományi és a vallási megoszlást mutatja ki.

⁷⁷ A Jugoszláviához csatolt területek községek népessége anyanyelv szerint az 1910. évi magyar és az 1921., illetőleg az 1931. évi jugoszláv népszámlálások adatai alapján. Statisztikai kéziratok közlemények, XXIII. k. Bp. 1941. — A Jugoszláviához csatolt községek anyanyelv szerint az 1910. évi magyar és az 1921., illetőleg az 1931. évi jugoszláv népszámlálások adatai alapján. Uo. XXVII. k. Bp. 1941.

mint a fele, 130 ezer vallotta anyanyelvének a magyart, 1921-ben 29 ezer vállalta a magyar nemzetiséget. Ők mindenképpen a teljesen elmagyarosodottakhoz, azoknak is a legöntudatosabb csoportjához tartoztak. Ám az adatok azt mutatják, hogy a 151 ezer „zsidó nemzetiségű” nagy része nem jiddisül, illetve németül, hanem magyarul beszélt, vagyis az 1910. évi népszámlálás kritériumai szerint a magyar nyelvűek közé sorolódott volna. Ezeket joggal számíthatjuk az elmagyarosodottak közé, és így arányuk óvatos becslés alapján is meghaladja az 1910. évi állomány 60%-át.⁷⁸ A kisebbség kettős kötődésű lehetett, vagy az észak-keleti megyékben az asszimiláció még alacsonyabb fokán állhatott. (Megjegyzendő, hogy közülük 1910-ben is 90 ezer vallotta magát német anyanyelvűnek.)

A román népszámlálási adatok alapján nehezebb a zsidó asszimiláció arányait rekonstruálni. A felvétel megkülönböztetett ugyan nemzetiséget, anyanyelvet és vallást, de ezek kombinációját nem dolgozta fel. Csak annyit állapíthatunk meg, hogy a Romániához csatolt területen, ahol 1910-ben 178 ezer izraelitát írtak össze, 1930-ban 110 ezer fő anyanyelve jiddis volt, 178 ezer vallotta magát „zsidó nemzetiségűnek”, 193 ezer izraelita vallásúnak.⁷⁹ Az adatok alapján feltételezhetjük, hogy az izraeliták és a „zsidó nemzetiségűek” közötti 15 ezer fő az üldözést is vállaló magyar, a jiddisül nem beszélő zsidók többsége pedig magyar anyanyelvű és érzelmű volt. Erre a feltételezésre a hivatalos statisztika is feljogosít. Először mentegetőzik, hogy túlbuzgó felvételezők a nemzetiség meghatározásául szolgáló ismérveket és az önkéntes választás elvét az erdélyi magyar zsidók esetében nem ritkán megsértették.⁸⁰ Úgy vélem, nem léptem túl az óvatos becslés határait, ha a 15 ezer főnyi „nemzsidó” izraelitát és a nemjiddis anyanyelvű zsidók felét tekintem magyarnak. Ez az 50–55 ezer fő az 1910. évi magyar izraelitáknak ugyancsak 60%-át teszi.⁸¹ Irodalmi forrásokból tudjuk, hogy az el-

⁷⁸ Volkszählung in der Čechoslovakischen Republik vom 15. Februar 1921. I. k. 97*, III. k. 3–4. — Az adatok értékelésénél először mérlegelni kell a rendkívüli politikai helyzetet, amely nem volt alkalmas a nemzeti hovatartozás befolyásolásmentes nyilvánítására. Másodszer, vizsgálunk kell, kik tartozhattak az ekkor bevezetett „zsidó nemzetiség” csoportjába. 1910-ben a szóban forgó területen 90 ezer izraelita vallotta magát német — (zömmel jiddis) — anyanyelvűnek. Közülük 1921-re csupán 9 ezer tartott ki a német anyanyelv mellett, tehát kb. 80 ezer fő vállalta a zsidó nemzetiséget. Minthogy ezek összlétszáma 151 ezer volt, a megmaradó 71 ezer túnyomórészt a magyar anyanyelvű zsidók közül került ki. Mégha ebből a csoportból vonjuk is le a csehszlováknak kimutatott izraelitákat, akkor is több mint 50 ezerre tehetjük azoknak a zsidóknak a számát, akik az 1910. évi népszámlálás alapján magyarnak minősültek volna. Ezért tételvezhetjük fel, hogy ezek aránya meghaladta az 1910. évi állomány 60%-át.

⁷⁹ Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. București, 1938. II. k. XXX, XXXIV—XXXV, LVIII, LXXXVII—LXXXVIII. A hovatartozás nyilvánítás befolyásolásáról fent elmondottak Romániára is érvényesek. Az izraelita vallásúak Erdélyben (a hozzá csatolt Szilágy megyével együtt) 3 ezer, a Bánságban ugyancsak 3 ezer, az egykori Partium területein 9 ezer fővel haladták meg a zsidó nemzetiségűek számát, ezek pedig 27, illetve 11 és 30 ezerrel a jiddis anyanyelvűekét. Feltűnő, milyen csekély éppen Erdélyben az izraelita vallásúak és a zsidó nemzetiségűek különbsége, amelyről joggal feltételezhetjük a magyar nemzetiséget.

⁸⁰ E jelenséget, a népszámlálás bevezető tanulmányával egyetértésben, a politikai nyomással magyarázhatjuk. Uo. II. k. XII. old.

⁸¹ A Romániához csatolt területen az 1910. évi népszámlálás 178 ezer izraelitát mutatott ki. *Buday*: i. m. 27. Ebből 73 ezer élt Erdélyben (és Szilágy megyében), mintegy 8 ezer a Bánságban, a további 97 ezer Bihar, Arad, Szatmár, Máramaros megyében. Magát magyar anyanyelvűnek Erdélyben 56 ezer, a többi részeken 64 ezer, összesen 120 ezer, németnek 55 ezer, románnak 3 ezer vallotta. 1910-ben a csak magyarul beszélő izraeliták száma Erdélyben csaknem 20, a többi területen 30 ezer fő volt. Valószínűnek tartom tehát azt a becslést, hogy a „nemzsidó” izraelitákat és a nemjiddis anyanyelvű zsidó nemzetiségűek zömét tekinthetjük annak a kategóriának, amelyet az 1910. évi népszámlálás a magyar anyanyelvűek közé sorolt volna. Ezek száma pedig ugyancsak meghaladja az 1910. évi izraelita kategória 60%-át.

magyarosodott zsidók zöme a két világháború között vállalta a kisebbségi sorsot, és csak a fasizmus előretörése idején erősödött soraiban a zsidó reasszimiláció tendenciája.

Nyilvánvaló, hogy az államhatalmi, politikai változások hatását az asszimiláció-disszimiláció összehasonlítható folyamatára alaposabban, külön tanulmányokban érdemes és szükséges megvizsgálni. Annyit azonban a fenti adatok és szempontok alapján is állíthatunk, hogy a XIX. századi hazai asszimiláció felszínességére vonatkozó bírálatok nem megalapozottak. Történelem és tudomány még kevésbé igazolta az eugenetikai alapra helyezett „fajgermán” vagy „fajmagyar” politikai ösztön helyes tájékozódási képességét.

Mi a hibás az asszimiláció moralizáló és eugenetikai bírálatában, az elutasító koncepciókban, amelyek kései visszfénye ma is fel-felesillan egyes eszmefuttatásokban, publicisztikai írásokban? Úgy gondolom, az asszimilációnak és következményeinek a „jó—rossz” etikai kategóriaként való kezelése. Hogy jó volt-e, vagy rossz, eugenetikai szempontból frissítő, vagy degeneráló a múlt századi asszimiláció, e vitát nem lehet a korizlés szerint válogatott névsorokkal — mondjuk Irányi Dániellel, Erkelrel, Ybl-lel, Liszttel, Munkácsival, Bródyval, Vámbéryval, Korányival, Szabó Ervinnel, Radnóttival — eldönteni, mert az effajta listáknak csak reprezentációs csillogásuk van, s nem reprezentatív bizonyító értékük. Még kevésbé meggyőző a szellemtörténeti nemzetkarakterológia ideáltípusaival való érvelés, mert hiányzik mögüle a fogalmi tisztázottság és az egzakt bizonyító anyag. A vitát így nem lehet eldönteni, mert maga a kérdésfeltevés rossz: az asszimiláció etikai vagy karakterológiai felfogása *történetietlen*.

A soknemzetiségű Magyarország, illetve a magyarság számára, amikor a múlt század elején megindult a polgárosodás útján, nem úgy állt a kérdés — amiként a gazdaságfejlesztésben sem —⁸² hogy felhasznál-e külföldi tőkét, nem-magyar tőkést, vállalkozót, technikust, szakmunkást, hogy befogad-e soraiba, és milyen arányban, ütemben, milyen szelektív elvek alapján németeket, zsidókat és más magyarosodókat, hanem hogy a polgárosodást valóban előrevívő, a szociabilitás valóságos készségével rendelkező elemek szolgáltatják-e majd a polgárosodás hiányzó — és nélkülözhetetlen — társadalmi feltételét. Persze, lehetett magát a polgárosodás szükségességét is kérdésessé tenni, amint az újkonzervatívizmus retrográd utópiája felvetette. Ez a retrográd utópia és megvalósítási kísérletének terror-gyakorlata azonban végképp elmerült a Styxben.

A történelmi törvény az volt, hogy *Magyarországnak a múlt században a polgári átalakulás útjára kellett lépnie, s ha rálépett, akkor a liberális Európában, a polgárosodó Monarchiában, a szabadverseny viszonyai között gondoskodnia kellett a feltételekről — pontosabban: el kellett fogadnia a modernizálás korszerű gazdasági, technikai normáit, társadalmi feltételeit és politikai formáit*. Ha ez az utolsó tételünk igaz, akkor el kell fogadnunk, hogy a nemzetközi normákhoz igazodó polgárosodás szükségképpen igényelte az asszimilációt, ez viszont a polgárosodás kiszélesítéséhez, gyorsításához, Nyugat-Európa közelítéséhez segített hozzá. A kérdést valahogy így fogalmazhatnánk: hogyan töltötték be a magyarságot asszimi-

⁸² Katus László fejtette ki az „önálló tőkés fejlődésről” folytatott vitában, hogy a kelet-európai országoknak nem volt valóságos választási lehetőségük a teljes gazdasági önállóság vagy a függés bizonyos formái (a termelési tényezők szükségszerű importjával összefüggő formái) között. A történelem nem így tette fel e régióban a kérdést. A kelet-európai országoknak, ha ráléptek a tőkés fejlődés útjára, el kellett fogadniuk a kapitalista gazdaság akkora kialakult nemzetközi normáit és fejlesztési feltételeit. *Katus László: A kelet-európai iparosodás és az »önálló tőkés fejlődés«* kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967. i. sz. 32—40.

lált elemek a polgárosodás előmozdításának gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális funkcióit? A válasz, bár egészében véve pozitív, a részletekben nem egyszólamú. Különválasztja az egyes rész-funkciók értékelését, és nem tartózkodik, főként társadalmi és politikai vonatkozásokban a tárgyilagos bírálattól. A bírálat azonban nem választható el a magyar társadalomfejlődés egészének szinoptikus vizsgálatától, a befogadók és befogadottak kölcsönhatásainak osztályalapon álló elemzésétől.

A XIX. század folyamán a magyarság összetétele, anyagi és szellemi színvonala, arculata többet változott, mint a megelőző, ugyancsak szélkavarta századokban. Ezt a *többet*, a minőségileg újat elsősorban a *formációváltás*, az 1848-as forradalom hozta, és csak ennek részeként — de az alapfolyamattal egysodrású ágaként — az asszimiláció. Ez viszont érdemlegesen hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalom polgárosultabb, nyitottabb lett, részese az áruk, eszmék, emberek oly ígéretesen felvirágozott nagy közép-európai cseréjének.